ਸੈਂਟਰ ਫ਼ਾਰ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਆਨਲਾਈਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਐਮ. ਏ. (ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ) **ਸਮੈਸਟਰ ਤੀਜਾ**

ਪੇਪਰ : ਗਿਆਰਵਾਂ (Sikh Philosophy-A) **ਯੂਨਿਟ : 1**

ਮਾਧਿਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਪਾਠ ਨੰ.

1.1 : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

1.2 : ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ

1.3. : ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ-ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

1.4. : ਸਿਸ਼੍ਰਟੀ - ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ

1.5 : ਆਤਮ ਸਿਧੀ - ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ (ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਿਪੇਖ)

1.6 : ਹੁਕਮ ਤੇ ਆਤਮ ਸਿਧੀ - ਗੁਰਮੁੱਖ ਤੇ ਮਨਮੁੱਖ

Department website : www.pbidde.org

Syllabus

M.A. SIKH STUDIES PART- II
(Sessions 2023 - 2024 & 2024 - 2025**)**

SEMESTER - III

Paper XI : Sikh Philosophy -A
ਪੇਪਰ 11 : ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਏ

For Regular students Six *Periods per week per paper to be delivered.*

For Regular/Distance Education Students	For Private Students
Maximum Marks : 100	Maximum Marks: 100
Theory: : 75	
Internal Assessment: 25	

Time allowed: 3 hours	
Pass marks : 35%	

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER-SETTER

(For Regular and Distance Education Students):

1. The question paper is to be divided into three Sections A, B & C. For Section A of the question paper the examiner would set 4 questions covering Section A & Section B of the syllabus. Out of the 4 questions 2 questions are to be attempted by the candidates. Each question carries 10 marks. (2X10 =20)

2. In section B of the question paper 7 questions are to be asked from the whole syllabus. Out of 7 Questions 5 questions are to be answered by the candidates. Each question carries 5 marks. (5X5=25)

3. In section C of the paper the examiner would ask 10 questions from the whole syllabus. All the questions in section C are compulsory. Each question carries 3 marks. (10X3 = 30)

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES

Candidates will have to answer 2 questions out of 4 questions from Section- A, 5 questions out of 7 are to be answered in section-B of the questions paper. The whole of Section C is compulsory.

ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ

(ਰੈਗੂਲਰ ਅਤੇ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਲਈ)

੧. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ੳ, ਅ ਅਤੇ ੲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ੳ ਦੇ 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਪੇਪਰ ਸੈਟਰ ਸਿਲੇਬਸ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਏ ਅਤੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਬੀ ਕਵਰ ਕਰੇਗਾ 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 2 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੱਲ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 10 ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ (10×2=20)

2. ਭਾਗ ਅ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਿਲੇਬਸ (ਸੈਕਸ਼ਨ ਏ ਅਤੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਬੀ) ਵਿਚੋਂ 7 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ 7 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ 5 ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5 ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ (5×5=25)

3. ਭਾਗ-ੲ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣਗੇ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਵੱਲੋਂ ਛੋਟੇ ਉਤਰਾਂ ਵਾਲੇ 10 ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚੋਂ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3 ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ (10×3=30)

ਪਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ-ਏ ਦੇ 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 2 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ-ਬੀ ਦੇ 7 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 5 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ ਸੈਕਸ਼ਨ-ਸੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਣਗੇ

Paper XI : Sikh Philosophy -A

Section-A:

1. Sikh Philosophy: Definition, Meaning and nature
2. Mul-Mantra: Attributes of Ultimate Reality
3. Sikh Epistemology: Meaning and Nature.
4. Cosmology: Creation, Man.

Section-B:

5. Mysticism: nature and features
6. Rebirth and Transmigration
7. Self Realization - meaning and nature
8. Distinctive qualities of the Brahamgiani

Section-C:

Short-answer type questions covering the above two sections.

ਭਾਗ - ੳ

1. **ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ** - **ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ**, **ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ**
2. **ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ**: **ਪਰਮਸਤਿ ਦੇ ਗੁਣ**
3. **ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ**: **ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ**
4. **ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਗਿਆਨ**: **ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਮਨੁਖ**

ਭਾਗ - ਅ

5. **ਰਹੱਸਵਾਦ**: **ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ**
6. **ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਨ**
7. **ਆਤਮ ਸਿਧੀ**: **ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ**
8. **ਬ੍ਰਹਿਮਗਿਆਨੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ**

ਭਾਗ - ਏ

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਗ ੳ ਅਤੇ ਅ ਵਿਚੋਂ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ

Recommended Readings

1 Sher Singh, *Philosophy of Sikhism*

2 Nirbhai singh, *Philosophy of Sikhism*

3 Harbans Singh (ed.) The *Encyclopaedia of Sikhism*

4 Teja singh, *Ideals and Institutions of Sikhism*

5 Avtar Singh, *Ethics of the Sikhs*

6 ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ

7 ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

8 ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ

9 ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਧਾਰਾ (2 ਭਾਗ)

10 ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੁਮਤ ਮਾਰਤੰਡ

ਪਾਠ ਨੰ. 1:1 ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ Updated : May, 2023

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

1:1:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:

1:1:2. ਭੂਮਿਕਾ:

1:1:3. ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

1:1:4. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

1:1:5. ਸਿੱਖ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

1:1:6. ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ

1:1:7. ਸਿੱਖ ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ

1:1:8. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1:1:9. ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1:1:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:

ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਲਸਫਾ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹਤੱਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਰਮਜ਼ਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਝ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੂਖਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1:1:2. ਭੂਮਿਕਾ:

ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਵੇਖਣਾ ਜਾਂ ਦਿੱਸਣਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਸਧਾਰਨ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅੰਦਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ। ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਫਲਸਫ਼ਾ (philosophy) ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਬਿਬੇਕ ਲਈ ਪਿਆਰ' ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਮੂਲ ਨਿਖੇੜਾ ਇਸ ਦਾ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵਿਧੀਬੱਧ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਤੱਤ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਦੀ ਖੋਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸਾਂਝ ਹੈ।

1:1:3. **ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ**

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਲਾਸਫ਼ਰ ਜੋੜੀ ਦੇਲਿਊਜ਼ (Gilles Deleuze) ਅਤੇ ਗਾਟਰੀ (Felix Guattari) ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਲਾਸਫਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਢਲਾ ਕਾਰਜ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ, ਘੜਨਾ, ਢਾਹੁਣਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਉਡਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਤਰਕ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਖਰੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ-ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਸੁਫਨਸਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿਬੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ 'ਵਿਕਲਪ' ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਲਪ

ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਸਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ 'ਸਹੇ ਦੇ ਸਿੰਗ'। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਮਲ ਦੀ ਸਥੂਲਤਾ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਤ, ਮਨ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਸੁਰਤ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ, ਫੁਰਨਾ, ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਅਤੇ ਦੇਸ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਯੋਧੇ, ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਭੋਗੀ ਲਈ ਸੱਚ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਹਕੀਕਤ ਇੱਕੋ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਦੇ, ਬੁਝਦੇ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕੋ-ਜਿਹੇ ਹਨ ਪਰ ਜਾਤਿ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਕਰਕੇ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀ। ਭਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਸਗੋਂ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।

ਚਿੰਤਨ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਗਤ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬਿਬੇਕ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਅੰਦਰ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਿਆ-ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿੱਥ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ ਬਨਾਉਣ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਹਕਰਨ ਅੰਦਰ ਜਹਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਟਿਫਨ ਹਾਕਿੰਗਜ਼ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅੰਦਰ ਹੁਣ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲੋਂ ਗਣਿਤ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ ਪਰ ਫਲਸਫਾ ਅੱਜ ਵੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅੰਦਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਥਿਆਲੋਜੀ (theology) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅੰਦਰ ਥਿਆਲੋਜੀ ਦਾ ਨੇੜ-ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰਲਗਡ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅੰਦਰ ਦਰਸ਼ਨ ਛੇ ਹਨ- ਨਯਾਯ, ਵੈਸ਼ੈਸ਼ਿਕ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਸਾਂਖ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਜਦਕਿ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਸਮੇਤ ਵੇਦ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣ, ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੈਦਿਕ ਅਧਿਆਤਮ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਥਿਆਲੋਜੀ ਸੰਬੰਧਤ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੈ।

1:1:4. **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ**

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪਰਗਟ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵੀ ਮਕਬੂਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮੁਚੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦੇਹ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਹੋਏ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀਵਤ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਂਗ ਇੱਥੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਧਿਆਤਮ, ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਥਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ 'ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ' (ਥਿਆਲੋਜੀ ਆਫ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ) ਹੈ ਜਦਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ' ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਰੋਲ ਫਲਸਫਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ

ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁਚੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।'

ਦੈਲਿਉਜ ਅਤੇ ਗਾਟਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਅਹਿਮ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਫਲਸਫੇ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਸਾਧੂ-ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਲਾਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋਸਤ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਦੋਸਤ' ਦਾ ਵਾਧਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਕਲਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਬਿਬੇਕ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ, ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਜਾਂ ਮੁੜ-ਉਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦਕਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਫਲਸਫੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਫਲਾਸਫਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਅਤੇ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਇਕ ਸਹਿਜ ਅਮਲ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪੂਰਬੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਦਰ ਅੱਜ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਬਿਬੇਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਕੱਠੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਫਲਸਫਈ ਢਾਂਚਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋੜ ਸਮਕਾਲੀ ਫਲਸਫੇ/ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਫਲਸਫਈ ਮੱਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਚ ਉਪਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਫਲਸਫਈ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

1:1:5. **ਸਿੱਖ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ**

ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖ-ਮਤ ਦਾ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਮ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਹੈ ਕਾਦਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨਾਲ ਹੈ।' ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਦਰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ ਵਧੀਕ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ- ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਹਸਤੀ 'ਹੈ ਤਵ' ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਤਿ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਰੂਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਥੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਪੰਜ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਸਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ:

ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ॥
ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਈ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 19

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਚ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਥੇ ਸਚ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਸਿਰਫ ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਹੀ ਭੇਦ ਹੈ ਜਦ ਕੇ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹਨ। ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੴ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਚਿਹਨ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ੴ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੇ ਇੱਕ ਹਸਤੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੁਚੇ ਦੇਸ, ਕਾਲ, ਜੀਅ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਸਾਰ ਹੈ। ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰੁ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ॥

ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ ...

ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ॥ ਓਨਮ ਅਖਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੁ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 930

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੴ ਇਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅਨੰਤਤਾ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਛੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਦਕਿ ਸਭ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇੱਕ ਹੈ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸੁਏ ਤੋਂ ਰੁੱਤਾਂ ਤੱਕ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਂ ਤੇ ਪਛਾਣਾਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਈਕਾਈਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਇੱਕੋ ਸੂਰਜ ਹੈ:

ਸੂਰਜੁ ਏਕੋ ਰੁਤਿ ਅਨੇਕ॥ ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਕੇ ਕੇਤੇ ਵੇਸ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 13

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਮੂਰਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਮੂਰਤਾਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਦਲਣਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਸਥਾਈ ਮੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸੱਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੱਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਸਰੂਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ:

ਸਹਸ ਤਵ ਨੈਨ ਨਨ ਨੈਨ ਹਹਿ ਤੋਹਿ ਕਉ ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨਾ ਏਕ ਤੋਹੀ...

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥ ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 13

ੴ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵੀ। ਉਸ ਤੱਤ ਦੀ ਹਸਤੀ ਲਈ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸਰਗੁਣ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ 'ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ' ਤੇ 'ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ' ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਅੰਦਰ 'ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ ਦਰਸਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਨ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੰਵਾਦ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਇੱਕ-ਓਅੰਕਾਰ ਹੈ। ਯਹੂਦੀਅਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹੱਤਵ ਤੌਹੀਦ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹੀ ਮਹੱਤਵ 'ੴ' ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਵੈਦਿਕ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਅਤੇ ਚੁੰਝ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਿਸਮਾਦ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਮਲ ਵਿਹੂਣੇ ਨਿਰੋਲ ਤਾਰਕਿਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਚੁੰਝ-ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1:1:6. **ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ**

ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਬਦ ਜੁੱਟ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ- ਜਾਣਨਾ, ਬੋਧ, ਸਮਝ, ਇਲਮ ਅਤੇ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਅਰਥ- ਵਿਚਾਰ, ਪਰਖ, ਇਨਸਾਫ, ਨਿਆਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਜਾਣਨ-ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ, ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਅਤੇ ਨਿਆਂ। ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਵਿੱਚ ਅਪਿਸਟੇਮਾਲੋਜੀ (epistemology) ਸ਼ਬਦ ਵਰਿਤਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਪਿਸਟਮੇ (ἐπιστήη) ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਲੋਜੀਆ (λογία) ਭਾਵ ਵਿਧੀਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਧੀਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਤਮ ਸੱਚ, ਕੁਦਰਤ, ਜੀਅ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਪੜਚੋਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਤੁਲਨਾ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਾਨਣ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨੇਰਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਨੇਰਾ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ ਚਾਨਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਵੀ ਸਿਰਫ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਕੀ ਪਦਾਰਥ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅੱਗ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਾੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇਮ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਬੱਚਾ ਹੱਥ ਸਾੜ ਬੈਠਦੈ ਪਰ ਗਰਮੀ ਦੇ ਨੇਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੜੇ ਰੋਜਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਪੈਕੇਟ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜਾਨ ਵੀ ਗਵਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਅੱਗ ਵਾਲੀ ਮਿਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਯਾਦ ਰਾਹੀਂ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇੱਥੇ ਨਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪੈੜਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਫ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਜੁਗਤ ਜਾਣਨਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

> ਙਿਆਨੀ ਸੋਇ ਜਾ ਕੈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੋਊ॥ ਕਹਤ ਸੁਨਤ ਕਛੁ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਊ ...
> ਙਿਆਨੀ ਤਤੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੀਚਾਰੀ॥ ਨਾਨਕ ਜਾ ਕਉ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੨੫੧

ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

> ਖਟੁ ਸਾਸਤ ਬਿਚਰਤ ਮੁਖਿ ਗਿਆਨਾ॥ ਪੂਜਾ ਤਿਲਕੁ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨਾ॥
> ਨਿਵਲੀ ਕਰਮ ਆਸਨ ਚਉਰਾਸੀਹ ਇਨ ਮਹਿ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ ਜੀਉ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੯੮

ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

> ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹਣੁ ਤੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਰਜਾਈ॥
> ਸੋ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਈ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੦੦

ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਥੂਲ ਪਰਪੰਚ ਵਿੱਚੋਂ ਸੂਖਮ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮਨ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨ ਹੈ ਟੀਚਾ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

> ਕੁੰਭੇ ਬਧਾ ਜਲੁ ਰਹੈ ਜਲ ਬਿਨੁ ਕੁੰਭੁ ਨ ਹੋਇ॥
> ਗਿਆਨ ਕਾ ਬਧਾ ਮਨੁ ਰਹੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਹੋਇ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੬੯

ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪਰਮ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਲਿਵਲੀਨਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਜ ਰਹੇ ਸੂਖਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜ ਹਨ: ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ। ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਮਨਾ, ਲਾਲਸਾ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰੋਧ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਨੂੰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਅਗਿਆਨੀ ਬਿਰਤੀ

ਹੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਅਹੰ-ਭਾਵ ਬੇਹਦ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਆਪੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਉਦਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਹੰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਾਲੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੈਰ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਹੰ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਿਆ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਓਪਰੇ ਅਹੰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਚਾਰ-ਦਿਵਾਰੀ ਨਾਲ ਰੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਰਾਹ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰੱਬੀ ਰਜਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਜਿਸ ਨੋ ਲਾਇ ਲਏ ਸੋ ਲਾਗੈ॥ ਗਿਆਨ ਰਤਨੁ ਅੰਤਰਿ ਤਿਸੁ ਜਾਗੈ॥
ਦੁਰਮਤਿ ਜਾਇ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਏ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਏ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੨੩੨

ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਕਸੌਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ, ਉਪਮਾਨ, ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥਾਪਤਿ, ਅਨੁਪਲਬਧੀ, ਸੰਭਵ ਅਤੇ ਐਤਿਹਯ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਜਾਣਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਢਲੇ ਵਸੀਲੇ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੇ: ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖ, ਸੁਣ, ਸੁੰਘ, ਚਖ ਅਤੇ ਛੂਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਅੰਦਰ ਅੰਤਹਕਰਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸੂਖਮ ਹਿੱਸਿਆਂ- ਬੁਧ, ਮਨ, ਮਤਿ ਅਤੇ ਸੁਰਤਿ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਣਨ ਦੇ ਅਮਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਢਲੀ ਕਿਰਿਆ ਜੋੜਨਾ, ਘਟਾਉਣਾ ਤੇ ਤੁਲਨਾਉਣਾ ਬੁਧੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸੁਹਜ ਤੇ ਕਲਾ ਮਨ ਦਾ। ਮਤਿ ਪੁਰਖਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਖਾਸ ਸਿੱਟੇ ਹਨ ਜੋ ਚੇਤ-ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਤਰਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭੇ ਪਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈ ਦਾ ਉਹ ਆਖਿਰੀ ਸਰੂਪ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੁਰਤਿ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਸ੍ਰੋਤ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਿਆਗ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਬੌਧਿਕ ਉਦਮ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੌਕਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ:

ਗਿਆਨੁ ਨ ਗਲੀਈ ਢੂਢੀਐ ਕਥਨਾ ਕਰੜਾ ਸਾਰੁ॥
ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਤਾ ਪਾਈਐ ਹੋਰ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਕਮੁ ਖੁਆਰੁ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੪੬੫

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾ ਆਪ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੧੪੨੭) ਚਿੰਤਾ, ਡਰ ਅਤੇ ਸੰਸੇ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਚਿੰਤਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਲਟ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਧਨ ਅਤੇ ਪਿਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਮੀਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗੁਣਵੰਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨਵਾਨ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਰੂਪੀ ਅਵਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਦਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰ ਆਖਦੇ ਹਨ:

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕਾ ਕਰਤਾ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦ ਜੀਵੈ ਨਹੀ ਮਰਤਾ ...
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਸਗਲ ਅਕਾਰੁ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ੨੭੪

1:1:7. ਸਿੱਖ ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ

ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਇੱਕ ਸਦੀ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ

ਵਿਚਾਰ ਫਲਸਫੇ ਅੰਦਰ ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਬਦ ਐਗਜ਼ਿਆਲੋਜੀ (axiology) ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਐਗਜਿਆ (ἀξία) ਭਾਵ ਕੀਮਤ/ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਲੋਜੀਆ (λογία) ਭਾਵ ਬਿਬੇਕਪੂਰਨ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀਮਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਹਾਂਵਾਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ: ਮੂਲ ਕੀਮਤ (intrinsic value) ਅਤੇ ਸਾਧਨੀ ਕੀਮਤ (extrinsic value) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਕੀਮਤ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਨੰਦ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਨੀਹਿਤ ਕੀਮਤ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨੀ ਕੀਮਤ ਉਹ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੀਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੁਖ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸਾਧਨ ਬਾਹਰੀ ਕੀਮਤ ਹਨ। ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਕੋਝਾ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਸਤ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸਿੱਖ ਕੀਮਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਖੋਜੇ ਤੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੀਮਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਵਾਲ 'ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ' ਬੇਹਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ... ਤੋਂ ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ' ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚਾਰ ਅਹਿਮ ਸਾਧਨੀ ਕੀਮਤਾਂ: ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਤਿਆਗ, ਭੋਗ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤਹੀਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਕੀਮਤ ਭਾਵ 'ਸਚਿਆਰ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਮ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਚ/ਸਤਿ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਾਤੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਕੁਦਰਤ ਕਾਲਗਤ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਕੀਮਤ ਵੀ 'ਸੱਚ' ਹੋਣਾ ਹੈ। "ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ" ਦਾ ਮੰਤਰ ਵੀ ਸਚਿਆਰ ਕੀਮਤ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਸਚਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਸਚ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਧਨ 'ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ' ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਨਜਰੇ ਹੁਕਮ ਸਾਧਨੀ ਕੀਮਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ' ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਨੀਹਿਤ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਜੋ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਹ ਸਚਿਆਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਚਿਆਰ ਹੈ ਉਹ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਦੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਨ, ਸਮਾਜ, ਰਾਜ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਪਿੱਛੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਾਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਹੈ।

ਸਚਿਆਰ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਰਮ, ਤਿਆਗ, ਭੋਗ ਅਤੇ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਅਤੀ-ਵਾਦੀ ਤੇ ਇੱਕ-ਧੁਰੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਉਦਮ, ਸੰਤੋਖ, ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਰੱਬੀ ਰਜਾ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 938

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਲਦਿਆਂ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ:

ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 730

ਸਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਿ ਦੀ ਅਹਿਮ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਦੋ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਵਾਗਮਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅੰਦਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ (ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ) ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ

ਬੇਹਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਦਰ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਰਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਥੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਵਾਗਮਨ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਵਿੰਨੇ ਹੋਏ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਾ ਭਾਵ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਮਰ ਕੇ ਜੀਅ ਉੱਠੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋ ਆਖੀਐ ਮਰਿ ਜੀਵੈ ਮਰੀਆ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 449

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਹਿਤ ਜਿਉਣਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਜਾਤਿ, ਲਿੰਗ, ਵਰਗ, ਖਿੱਤੇ, ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਲਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ “ਮੂਏ ਹੂਏ ਜਉ ਮੁਕਤਿ ਦੇਹੁਗੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਜਾਨੈ ਕੋਇਲਾ” (1292) ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿਮ ਕੀਮਤ ਸਚਖੰਡ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਸੰਗਤ ਰੂਪ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਖਰਲੇ ਭਾਵ ‘ਸਚਖੰਡ’ ਦੀ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਗਿਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਈਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਅਠਾਵਰੀਂ ਪਉੜੀ ਅੰਦਰ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਚਖੰਡ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸੱਚਖੰਡ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਸਚਖੰਡ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਮਿਕ ਜੀਆਂ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਮਦੂਤ ਦੀ ਮਾਰ, ਨਰਕ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਤੇ ਪਰਮਸੱਚ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਮੈਂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਵੱਲ ਸਫਰ ਦੀ ਉਹ ਟਕਸਾਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਝੂਠ ਝੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਹਜਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਧੁਨ, ਸ਼ਬਦ, ਸੰਗੀਤ, ਆਤਮ ਸਿੱਧੀ, ਬਿਬੇਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਝ ਨੂੰ ਲਾਜਮੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 1411) ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪਰਮਸੱਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ‘ਗੁਣਵੰਤੁ’ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1:1:8. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1: ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2: ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ?

1:1:9. ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ
2. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ
3. ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ : *ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ*
4. Gilles Deleuze, Felix Guattari: *What is Philosophy*
5. Stiffen Hawking : *Theory of Everything*

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1:2 ਲੇਖਕ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ **Updated : May, 2023**

ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ

1:2:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ :

1:2:2. ਜਾਣ ਪਛਾਣ :

1:2:3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ :

- **1:2:3:1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਹੈ**
- **1:2:3:2. ਸਤਿਨਾਮੁ**
- **1:2:3:3. ਕਰਤਾ**
- **1:2:3:4. ਪੁਰਖ**
- **1:2:3:5. ਨਿਰਭਉ**
- **1:2:3:6. ਨਿਰਵੈਰ**
- **1:2:3:7. ਅਕਾਲ**
- **1:2:3:8. ਮੂਰਤਿ**
- **1:2:3:9. ਅਜੂਨੀ**
- **1:2:3:10. ਸੈਭੰ**
- **1:2:3:11. ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ**

1:2:4. ਅਖੰਡਤਾ ਪਰਮ - ਸਤਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ

1:2:5. ਸਾਰ:

1:2:6. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1:2:7. ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1:2:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ :

ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਧਰਮ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨੱਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਪਰਮਸਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1:2:2. ਜਾਣ ਪਛਾਣ :

ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਉਸ ਸੰਖੇਪ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਸਾਰੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਜੜ ਓਅੰਕਾਰ।" ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, "ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ।।"

ਉਹ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਵਿਚੋ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਸਾਇਣੁ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ।" ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਸਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, "ਹਰੀ ਨਾਮ ਜੋ ਮੁੱਢਲਾ ਮੰਤਰ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਮੰਤ੍ਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਸਿਰੋਮਣੀ ਮੰਤਰ।।" ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਵੀ ਨਾਮ ਮੁੱਢਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨਤਾ ਤੋ ਇਥੇ ਭਾਵ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਦੈਵੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਿਮ ਸਤਿ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸ਼ੀ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, "ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ।।" ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਆਪ ਹੀ ਅਗਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ।।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਇਹ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਸਚਿਆਰ" ਕਿਵੇ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਸਚਿ ਜਾਂ ਸਤਿ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਉਸ ਵਰਗਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗਾ, ਅੰਤਮ ਸਤਿ ਵਰਗਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਿਜ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੱਸੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ, ਜਗਿਆਸੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ। ਜਗਿਆਸੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਸਫਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਈ ਰੱਖੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਕੀ ਹਨ? ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਣ ਕੀ ਹਨ? ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੀ ਗੁਣ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

1:2:3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ :

1:2:3:1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਹੈ

ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇਕ ਸਤਿ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਸਰਾ ਸਤਿ ਨਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੀ ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ-ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਦੇ ਪਦ "ੴ" ਵਿੱਚੋ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਇੱਕ (੧) ਓਮਕਾਰ। ਓਮ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਰਗਟ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਕ (੧) ਦਾ ਹਿੰਦਸਾ ਦੈਵੀ ਏਕਤਾ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ "ਜੋ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਸਤਿ ਨਹੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ-ਏਕਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ (੧) ਲਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧ੴ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇੱਕ (੧) ਓਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ *ਇੱਕ ਰਸ* ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਵੇ। ਸੋ **੧ੴ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੈ ਇਕ (ਏਕ) ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੋ ਇਕ ਰਸ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।"

ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਅੰਕਾਰ ੧ (ਇੱਕ)ਓਮ੍ਆਕਾਰ। ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਦੇ ਅਗੇਤਰ ਇੱਕ (੧) ਦਾ ਪੂਰਨ ਅੰਕ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਹਸਤੀ। ਓਅੰਕਾਰ ਓਅਮ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ੳ, ਅ ਅਤੇ ਮ - ੳ ਉਰਧਮ ਵਾਸਤੇ ਭਾਵ ਉੱਪਰ; ਅ ਅਰਧਮ ਵਾਸਤੇ ਭਾਵ ਥੱਲੇ; ਅਤੇ ਮ ਮਧਮ ਵਾਸਤੇ ਭਾਵ ਵਿਚਕਾਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਦ ਓਅਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰ, ਨੀਚੇ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਭਾਵ ਕੁੱਲ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ। ਸ਼ਬਦ ਅਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਗਟ ਪਾਸਾਰ ਜਾਂ ਪਾਸਾਰਾ। ਇਕ ਓਅਮਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਹਸਤੀ, ਇਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ, ਬਹਮਾਂਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਸਤਿ ਨਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਲ ਅਤੇ ਥਲ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਕੋ-ਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਹ ਗੁਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ।

1:2:3:2. ਸਤਿਨਾਮੁ

ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਨਾਮ ਉਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲੀ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ। ਸਤਿ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਉਸੇ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਅਣਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਸਚੀ ਅਤੇ

ਅਸਲੀ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਿਨਾਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਉਹ ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ।" ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰੂਪ ਰਾਹੀ ਨਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਨਾਮ (ਰੂਹ, ਆਤਮਾ) ਹੈ।" ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, "ਇਹ ਨਾਮ ਇੱਕ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। (ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ - ਜੋ ਵੀ ਰਚਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ) ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਰੂਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀ, ਕਿਉਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵੱਜੋ ਹੈ। ਨਾਮ ਇਸ ਲਈ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਆਤਮ (Spirit) ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਆਤਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਨਾਮ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, "ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ।। ਸਤਿਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ" ਭਾਵ ਤੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਪਏ ਹੋਏ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੀਭ ਹਰ ਰੋਜ ਕਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਤਿਨਾਮ ਤੇਰਾ ਕਦੀਮੀ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਨਾਮ ਉਸ ਦਾ ਅਪਰੰਪਰ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਰੰਪਰ, ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਨਾਮ ਰਾਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1:2:3:3. ਕਰਤਾ

ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਪਰੰਪਰ, ਮੁੱਢਲੀ ਅਤੇ ਅਪਰਗਟ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹਸਤੀ ਹੀ ਨਹੀ ਸਗੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋ ਰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਰਗਟ ਤੋ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਚਣਹਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਪਰਗਟ ਹੋਂਦ ਅਸਲੀ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਨਹੀ ਕਰਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਰੇਖਾ ਨਹੀ ਖਿਚੀ ਜਾਂਦੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਰਗਟ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹੀ ਰਚਣਹਾਰੇ ਵੱਜੋ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਸਰਾ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਨਹੀ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਸਤਿ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀ ਸਹਿਣਾ ਪੈਦਾ।

1:2:3:4. ਪੁਰਖ

ਪੁਰਖ ਤੋ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ, ਬ੍ਰਹਮ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਵਸਤੂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਜਾਪਤੀ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ।" ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦੋ ਹਸਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਅਪਰਗਟ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜੋ ਪਰਗਟ ਹੈ, "ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਤੋ ਪਰ੍ਹੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀ ਹੈ। ਆਤਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਹੈ। ਚੇਤਨਤਾ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ, ਇੱਛਾ, ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇੱਕਠ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਂ ਅਮਲ ਇਸ ਮੇਲ ਤੋ ਬਿਨਾਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਾਰੇ ਹਾਂ ਵਾਚਕ ਪਰਿਣਾਮ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਤੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਤੋ ਨਹੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਆਉਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਤੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ

ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਤੋ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਅਚੇਤ ਹਸਤੀ ਨਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਤੰਨ ਹਸਤੀ ਤੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਅਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਨਹੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਿਤ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਨਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਵੱਲ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਕਿ ਰਚਨਾ ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਪੁਰਖ ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਪੁਰਖ ਵਾਂਗ ਅਚੇਤਨ ਹੋਂਦ ਨਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਖ, "ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਮਰ ਹਸਤੀ ਹੋ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ, ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਅਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਇਕ ਛਿਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ, **ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ** *ਏਕ ਪੁਰਖੁ ਇਕ ਨਦਰੀ ਆਵੈ ਸਭ ਏਕਾ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਰੇ)।

ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, **ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਉਹ ਆਭਾ ਨਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ "Person" ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਮਨ (mind) ਨਹੀ ਹੈ, ਸਗੋ ਕੁਝ ਮਨ (mind) ਤੋ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਪਰਤਖਣ ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਤਮ ਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਹੈ ਜੋ ਸੰਚਾਲਕ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।** ਇਥੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇੱਕ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1:2:3:5. ਨਿਰਭਉ

ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਗੁਣ ਨਿਰਭਉ ਹੈ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ, **ਨਿਰਭਉ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹੈ ਡਰ ਤੋ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭਉ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਸਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਦਸੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋ ਇਕ ਭਉ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਡਰ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉ ਕਿ ਡਰ ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਾਸਨ।** ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਭੈ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਟਪਟਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੈ ਯੁਕਤ ਯਾ ਕਿਸੇ ਡਰ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਹਨ** (ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ)।

ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, **ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਭਉ ਦਾ ਅਰਥ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੋ ਲੱਦੇ ਅਨਸ਼ਾਸਣ ਜਾਂ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣਾ।** ਇਸ ਲਈ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਗਲਾ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੈ ਆਦਿ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁFਾਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀ ਆਉਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨ ਸਿਰਫ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰਤਾ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀ ਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਕਿ ਉਹ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲਾ

ਹੈ। ਅਸੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ **ਭਉ** ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਰਥ ਡਰ ਹੈ ਜੋ ਹੇਠਲੇ ਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੇਠਲੇ ਸਤਰ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਫਰਮਾਉਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋ ਭੈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨ ਭਉ ਨ ਬਿਆਪੈ)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਗਾਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗ ਆਸਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਹੈ ਉਸਦਾ ਮਨ ਬਾਹਰ ਨਹੀ ਭਟਕਦਾ। ਭਾਵ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਅੰਤਰੀਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵਿਚਲਤ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਯੋਗੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਿਆਉਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋ ਪਰੇ ਹੈ ਨਿਰਭਉ ਹੈ। ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਬੰਧਨ ਤੋ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋ ਪਰੇ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਬਣੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰੂਪ ਸੰਕਲਪ **ਬੇਪਰਵਾਹ** ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਚੋਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।**

1:2:3:6. ਨਿਰਵੈਰ

ਵੈਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋ ਰਹਿਤ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, **ਪ੍ਰੰਤੂ *ਦੁਸ਼ਮਣੀ* ਪਦ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਸ਼ਟ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਥੇ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੁਰਖ ਹੈ ਜਾਂ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀ ਹੈ - ਕਿਉਕਿ ਉਸ ਤੋ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰਾ ਹੈ ਨਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਅਪਰਸੰਗਕਤਾ, ਖੰਡਨ। ਇਥੇ ਨਿਰਵੈਰ ਦਾ ਅਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇਕਸੁਰਤਾ।

ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾ *ਵਿਚ ਅਸੀ* ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੈਰ ਅਤੇ ਭੈ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ (ਜੇ ਅਸੀ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਲਈਏ) ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ, ਅਪਰਸੰਗਕਤਾ, ਬੇਸੁਰਾਪਣ ਅਤੇ ਖੰਡਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਨਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ *ਤੋ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੈ ਕਿਸੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੁਹਾਥੋ ਤਕੜਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਰ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਤੋ ਤਕੜਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋ ਵੱਧ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਭੈ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਹੈ।

1:2:3:7. ਅਕਾਲ

ਅਕਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਹੈ। ਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ ਬੱਧਤਾ। ਅਕਾਲ ਤੋ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਕਿ ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਸ਼ਬਦ ਮੌਤ ਲਈ

ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਸੀਮਾਬੱਧਤਾ। ਕਾਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੀਮਾਬੱਧਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਮੇ ਵਿਚ ਆਉਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਮਾਬੱਧ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਰਚਨਾ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇਗਾ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ, **ਆਦਿ ਸਚੁ। ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ .....** ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, **ਅਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਣਾ ਨਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੰਕੇਤ ਘੜਨ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅੰਤਮ ਸਤਿ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਮ ਸਤਿ ਲਈ ਕੋਈ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀ ਹੈ।** ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਹੈ, ਸਮੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਉਸ ਰਾਹੀ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1:2:3:8. ਮੂਰਤਿ

ਮੂਰਤਿ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰੂਪ ਪਰਗਟਾਵਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਅਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪਰਗਟ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, **ਕਿ ਤੇਰੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪ ਹਨ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਤੇਰੇ ਚਰ ਕੰਵਲ ਹਨ, ਸੁੰਘਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਦਿਸਦੇ ਅੰਗ ਤੇਰੇ ਨਹ਼ੀ ਹਨ। ਤੇਰੇ ਅਸਚਰਜ ਢੰਗ ਹਨ। ਤੇਰੀ ਜੋਤੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਤੂੰ ਜੋ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਜੱਗ ਤੇਰੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਰੁFਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਹੋਂਦ ਤੇਰੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਜਗਮਗ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀ ਇਹ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ** (ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ)। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋਤਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, **ਸਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਮੂਰਤਿ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਕਾਲ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਹੈ, ਸਗੋ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਅਸਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ।।** ਅਕਾਲ-ਮੂਰਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮੇ ਰਹਿਤ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨੁਕਤਾ ਚੀਨੀ ਨਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1:2:3:9. ਅਜੂਨੀ

ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਗੁਣ ਹੈ **ਅਜੂਨੀ**। ਜੂਨ ਤੋ ਭਾਵ ਹੈ ਜਨਮ, ਜੋਨੀਆਂ। ਅਜੂਨੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀ ਆਉਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਜੂਨੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀ ਧਾਰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਨਮ ਨਹੀ ਲੈਦਾ। ਜੋ ਵੀ ਜਨਮ ਲੈਦਾ ਹੈ ਉਸੁ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ, ਹੱਦ ਬੰਨੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ, ਜਾਂ ਹੱਦ ਨਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਤੋ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਜੂਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਖਾਸ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੇ-ਸਮੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਾਣੀ **ਥਿਤੀ** ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਕਮ ਤੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਜੋ ਅਮਰ, ਅਜੋਨੀ ਅਜ਼ਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਹੁੰਚ ਹੈ

ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਕੋਈ ਲਕF ਨਹੀ ਹੈ।** (ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. 838)। ਅਮਰਤਾ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਉਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਨਮ ਨਹੀ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀ ਆਉਦਾ।

1:2:3:10. ਸੈਭੰ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੋਦ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਬੱਬ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਪੈਦੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਦ ਦਾ ਉਸ ਤੋ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੈਭੰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਰਣ ਆਪ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਪਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇ ਉਸ ਦਾ ਭਾਣਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਦਦਗਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੋ ਤੱਕ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਵਿਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ Fਬਦ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਵਾਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੀਪ, ਅਕਾਸ਼, ਪਤਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਅਪਰਗਟ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ (ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. 1036)।

ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਭਾਵੇ ਸੀਮਿਤ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਉਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਸਰੀਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1:2:3:11. ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਉਚਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ, ਪਰਮ ਸਤਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਰਾਹੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ, ਉੱਚੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ (ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਈ)। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ Fਬਦ ਗੁਰੂ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ **ਵਾਰਾਂ** ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਲ ਏਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮ ਏਕਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ੳ (ਓਅੰਕਾਰ) ਲਿਖਿਆ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤਿਨਾਮ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਭਉ ਹੈ। ਵੈਰ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਅਜੂਨੀ, ਅਕਾਲ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਜੈਕਾਰ ਹੈ। ਜਨਮ ਅਤੇ ਸਮੇ ਵਿਚ ਨਹੀ ਆਉਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੌ ਹਿੰਦਸੇ ਸਿਫਰ (ਜ਼ੀਰੋ) ਤੋ ਅਲੱਗ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਜਦੋ ਜੀਰੋ ਹਿੰਦਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਕ (ਹਿੰਦਸੇ) ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੀਰੋਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਜਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਅੰਕ ਰਹਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1:2:4. ਅਖੰਡਤਾ ਪਰਮ - ਸਤਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮ ਸਤਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਤਵਾਂ ਤੋ ਪਾਰ ਹੈ। ਪਰਮ ਸਤਿ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਉਸ ਤੋ ਬਿਨ੍ਹਾਂ **ਦੂਸਰਾ** ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪਰਗਟ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਦਾ ਤਦਰੂਪ ਨਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਨਾਮ (ਭਾਵ ਆਤਮਾ, (Spirit) ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪਰਗਟ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੁਰਖ (person) ਚੇਤੰਨ ਹਸਤੀ ਵੱਜੋ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਸਤਿ ਨਿਰਭਉ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਅਨੁFਾਸਨ ਲਦਿਆ ਨਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸੁਰ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਸਮੇ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਸਮੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਸ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੂਰਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਹੱਦ-ਬੰਦੀਆਂ, ਰੂਪ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅਜੂਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋ ਉੱਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀ ਆਉਦਾ। ਉਹ ਸੈਭੰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋ ਹੈ। ਸੈਭੰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤੋ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਖੰਡ ਗਿਆਨ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰਤਾ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1:2:5. ਸਾਰ:

ਇਸ ਲਈ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਖੰਡ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੈਭੰ, ਸਵੈ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਵੈ ਸਿੱਧ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜੋ ਗੁਣ ਦਰਸਾਏ ਹਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮਣ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ।

1:2:6. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰFਨ 1 : ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੀ ਗੁਣ ਹਨ ? ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰFਨ 2 : ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋ ਇਹ ਕਿਵੇ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਸਤਿ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਤੋ ਰਹਿਤ ਹੈ।

1:2:7. ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1 ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੋਹੀ - ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ

2. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵਿਸ਼ਰ - ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1:3 **ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ** **Updated : June, 2023**

ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

1:3:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

1:3:2. ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ:

1:3:3. ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

- 1:3:3:1. ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ
- 1:3:3:2. ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ
- 1:3:3:3 ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ
- 1:3:3:4. ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਸੋਮੇ

1:3:4. ਪ੍ਰਤੱਖ

1:3:5. ਸ਼ਵਚਾਰ

1:3:6. ਅਨੁਭਵ

1:3:7. ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ

1:3:8. ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਜਾਂ ਟੈਸਟ

1:3:9. ਸਿੱਟਾ:

1:3:10. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1:3:11. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1:3:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:

ਸਾਰੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਦੀ, ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, "ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ"। ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਗਿਆਨ ਰਾਹੀ਼ ਸੰਭਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜੋਤਿ ਨੂੰ, ਮੂਲ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ

ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਆਸ਼ਾ ਉੱਚਤਮ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਚਤਮ ਸਤਿ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋਣ ਦਾ, ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਕ ਅਵਸਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, "ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ।" ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪਰਿਮਾਣ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀ਼ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕੀ ਹੈ?

1:3:2. ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ:

"ਗਿਆਨ" ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ "ਜਨਾਨ" ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪ "ਗਿਆਨ" ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। "ਜਨਾਨ" ਸ਼ਬਦ ਸੰਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਧਾਤੂ "ਵਿਦ" ਹੈ ਅਤੇ "ਵਿਦ" ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ "ਵਿਦਿਤ" ਦਾ ਤਦਰੂਪ ਹੈ। "ਵਿਦ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੱਖਣਾ, ਪਾਉਣਾ, ਪਤਾ ਲਗਾਣਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਸ਼ਬਦ "ਜਨਾਨ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਾਣਨਾ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹੋਣੀ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪੱਧਰ ਹੈ, ਜਾਣਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅੰਤਰ ਸ਼ਬਦ "Knowledge" ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ, "ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਤਿ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ"। ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਹੋਣੀ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੇਤਨਤਾ।

ਸਵਾਮੀ ਸਤਿਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੰਦ ਅਨੁਸਾਰ "ਅਦਵੈਦ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ਼। ਗਿਆਨ ਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਰਾਹ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਵੈ-ਸਿਧ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੰਧੇਰਾ। ਜਿਥੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ ਅੰਧੇਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1:3:3. ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਹ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ (Perceptual knowledge), ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਯੁਕਤੀ ਰਾਹ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ (Inferential knowledge) ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ (Intuitional knowledge)। ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀ਼ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਰਾਹ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੁਕਤੀ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ-ਰਹਿਤ ਗਿਆਨ (Non-Inferential knowledge) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ

ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਨੁਮਾਨ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ (Inferential or Rational knowledge) ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਗਮਨ (Inductive) ਅਤੇ ਨਿਗਮਨ (Deductive Reasoning) ਦੀ ਵਰਤੋ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪ਼ੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ (Institutional knowledge) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

1:3:3:1. ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ (Perceptual or Empirical Knowledge) :

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ (Rationalists) ਜਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨੀ (Intuitionalists) ਇਸ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਥੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ (Stages) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤ਼ੋ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਣਿਐ, ਮੰਨੇ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀ਼ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਗਿਆਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀ਼ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ (Perceptual knowledge) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਖੋਜੀ (Seeker) ਭੌਤਿਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵ਼ੇ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਪਦਾਰਥਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਰੀਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਪਿੰਡ, ਗ੍ਰਹਿ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਜੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ (ਉਤਪਤੀ) ਅਤੇ ਖਾਤਮੇ (ਵਿਨਾਸ) ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਇਸੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਮਲਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਾਲਣਾ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜੀ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ (Perceptual Knowledge) ਦਾ ਅਮਲੀ ਗਿਆਨ (Empirical Knowledge) ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਹੈ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚੇਤੰਨਤਾ (Consciousness) ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਰਚੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕੇ"। ਇਹ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ "ਸੁਣਿਐ" ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। "ਸੁਣਿਐ" ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ, ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, "ਸੁਣਿਐ ਸਿਧ ਪੀਰ ਸੁਰ ਨਾਥ"। ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼, ਇਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ, ਖੰਡ, ਪਾਤਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ (ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ) ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਉਚੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਸ਼ਿਵ, ਇੰਦ੍ਰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਿਵੇਂ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਉਚੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਣਨ, ਜਾਣੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਣਪ, ਸੰਤੋਖ, ਪਵਿੱਤਰਤ ਆਦਿ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਸਤੇ ਤੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹੈ।

1:3:3:2. ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ (Rational Knowledge) :

ਗਿਆਨ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਅਸੀਂ ਯੁਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਅਣਦੇਖੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ-ਗਿਆਨ (Inferential Knowledge) ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਕੀ ਗਿਆਨ (Rational Knowledge) ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੇਰਵਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਜਾਂ

ਸਮਾਨਯ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਰਾਹ਼ੀ ਸਾਨੂੰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ "ਮੰਨੇ" ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਹ਼ੀ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਰਾਹ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੁਣਨਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਨਹ਼ੀ ਇਸ ਤੇ ਮਨਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ, ਐਨਾ ਔਖਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹ਼ੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛੋ ਸਮਝ ਪ੍ਰੈਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਗਲਤ ਸੀ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚੋ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹਨ। "ਮੰਨੇ" ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ (Reflection) ਰਾਹ਼ੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗਲਤ ਅਤੇ ਠੀਕ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਤ੍ਹੋ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿੰਗ-ਵਲਾਂ ਤ੍ਹੋ ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਤ੍ਹੋ ਕਿਨਾਰਾ ਨਹ਼ੀ ਕਰਦਾ ਸਗੋ ਆਪਣੇ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਲਕਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਇਕੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਨ਼ਜਰ ਆਉਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤ੍ਹੋ ਉਤੇ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਠਾਉਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਸਿਆਣਪ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਸੂਝ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹ਼ੀ ਗਿਆ ਜਿਵ੍ਹੇ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਦਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘੇਰਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ (Intuitional Knowledge) ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੱਤ (Percept) ਤ੍ਹੋ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੱਤ ਸੰਕਲਪ ਤ੍ਹੋ ਬਿਨਾਂ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਅਸ਼ੀ ਗਿਆਨ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਰਾਹ਼ੀ ਸੱਮਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਦ੍ਹੋ ਤੱਕ ਉਹ ਬੇਤੁਕੀ ਅਤੇ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦ੍ਹੋ ਤੱਕ ਅਸ਼ੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹ਼ੀ ਜੋ ਯੁਕਤ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹ਼ੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਰੂਪ "(Unified)" ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ ਨਾ ਕਰੀਏ।

1:3:3:3 ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ (Intuitional Knowledge) :

ਗਿਆਨ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਜਿਸ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਪਰਾ-ਇੰਦਰੀਆਂ (Super-sensous) ਅਤੇ ਪਰਾ-ਅਨੁਮਾਨ (Super-rational) ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰੱਹਸਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਪਰਮ ਸਤਿ ਜਾਂ ਉੱਚਤਮ ਸਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਆਂ ਤੇ਼ ਉੱਪਰ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਈ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਕਾਂ (epistemologists) ਨੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, "ਇਹ ਗਿਆਨ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਕਰਤੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ, ਆਪਣੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ, ਦੂਸਰੇ ਮਨਾਂ (minds) ਬਾਰੇ, ਬਾਹਰੀ ਦੁਨਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਵਾਰਥੀ ਸੱਚ (Universal) ਬਾਰੇ, ਕੀਮਤਾਂ (Values) ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਬੋਧ ਹੈ।"

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਕ਼ੇਦਰੀ ਆਤਮਿਕ ਸਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਸੂਝ ਜਾਂ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀ਼ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਤ਼ੋ ਉੱਪਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਯੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਦਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤ਼ੋ ਸਾਫ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ, ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਉੱਚਤਮ ਸਤਿ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਰਥੀ ਸਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਤ਼ੋ ਉਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੋਹਾਂ ਵਲ਼ੋ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦ਼ੋ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲ਼ੈਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ "ਏਕ ਧਿਆਨ" ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰਬ-ਉਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਬ-ਉਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਪੰਚ' ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਡਾ.ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਪੜਾਅ "ਧਿਆਨ" ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਰਾਹੀ਼ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਨ (Synthesis) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਲੇਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਗਿਆਸੂ ਸੱਚ (Truth) ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ-ਸਮੁੱਚ (Coherent Whole) ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ ਸਤਿ (Reality) ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ-ਇਕਾਈ (Harmonious Unit) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ (Creation) ਅਤੇ ਕਰਤਾ (Creator) ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਵੀਚਾਰ (Reflection) ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜ਼ੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਪਉੜੀਆਂ ਜਗਿਆਸੂ ਵਾਸਤੇ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪੰਚ' ਹੀ ਉਸ

ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਉਹ ਸੁਣਨ (ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ) ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ (Reflection) ਰਾਹੀ਼ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਅਨੁਭਵ (ਧਿਆਨ) ਤੇ ਆ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚ (Truth) ਪਵਿੱਤਰਮ ਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਰਾਹੀ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਫਲ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪੱਕਦਾ ਹੈ। "ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਸੰਤੋਖ ਰੁਖੁ ਧਰਮ ਫੁਲ ਫਲ ਗਿਆਨ। ਰਸਿ ਰਸਿਆ ਹਰਿਆ ਸਦਾ ਪਕੈ ਕਰਮਿ ਧਿਆਨ।" ਧਿਆਨ ਦਾ ਪੜਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਸਿਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ, ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸਮਾਂ - ਪ੍ਰਤੱਖ, ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵ੍ਹੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ (ਜਿਵ੍ਹੇ ਧਰਤੀਆਂ, ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਤਾਰੇ ਆਦਿ) ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਕਰਤੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਛੇਵ੍ਹੀ ਸੂਖਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਦ੍ਹੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀ਼ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਭੈ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਭੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰ (Reflection) ਅਤੇ ਧਿਆਨ (Contemplation) ਰਾਹੀ਼ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨ-ਅੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤ੍ਹੋ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖੋਜੀ (Seeker) ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲ ਰੱਖੇ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਯਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ 'ਸੋਝੀ ਹੋਣੀ' ਉਚਤਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਟੇਜਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਈਐ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸੋਝੀ ਹੋਇ। ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਭ ਤ੍ਹੋ ਉੱਚਾ ਸਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨ-ਰਤਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਧਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਦਰਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਜਾ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਇ ਗਿਆਨ ਰਤਨੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਆਇ)। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀ਼ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਸਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲ਼ੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ੍ਹੋ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਪੂਰਨ-ਸਤਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ

ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਕੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਚਿਆਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ? (ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਇਐ ਕਿਵ ਕੂੜੇ ਤੂਟੈ ਪਾਲਿ)।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹ਼ੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤ਼ੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਉਦ਼ੋਂ ਤੱਕ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦ਼ੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸਤਿ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹ਼ੀ ਕਰਦਾ। ਜਦ਼ੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਗਿਆਨ ਰਾਹ਼ੀ ਰੋਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਧੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵ਼ੇ ਲ਼ੈਪ ਦੇ ਬਲਣ ਨਾਲ ਲ਼ੈਪ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅੰਧੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। (ਉਗਵੈ ਸੂਰ ਨਾ ਜਾਪੈ ਚੰਦੁ। ਜਹਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਅਗਿਆਨੁ ਮਿਟੰਤੁ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਿਆਨ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਾਹ਼ੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤ਼ੋਂ ਸਵੱਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਜਾਗਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਨ਼ੀਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ¿ਗੁਣ-ਵੀਚਾਰ¿ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਜਦ਼ੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਆਉਂਦਾ ਨਹ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਫਿਰ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਾਹ਼ੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੂਝਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਵੀਚਾਰਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਖੋਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਨਹ਼ੀ, ਉਸ ਤੇ ਵੀਚਾਰ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੀਚਾਰ ਰਾਹ਼ੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਦੀਵੀ ਨਹ਼ੀ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤ਼ੋਂ ਵੀ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਰੀ ਭਰਮ ਚੁਕਾਏ। ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਇ। ਜੋ ਜੋਗੀ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਣੈ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਬੀਚਾਰੀ ਜੀਉ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹ਼ੀ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਲਈ ਮਾਇਆ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਵੀ ਵੀਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹ਼ੀ ਹੀ ਆਉਣੀ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ, ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਚੱਕਰ ਵਿਯੂ ਤ਼ੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਰਸਤਾ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਹੋਣੀ, ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਹੋਣੀ। ਸੋ ਖੋਜੀ ਲਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਹ਼ੋਦ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਰਮਾਣਿਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਸੁਣਿਆ

ਜਾਂ ਜਾਣਿਆ ਆਦਿ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਵਜੋ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਸਤਿ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੀ ਕੁੱਲ ਗਿਆਨ ਨਹੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਤੇ਼ ਉਤੇ ਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਚਾਈਆਂ ਵੀਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਤਿ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਮਾਜ, ਧਰਮ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਵੀਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋ ਵੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਤਿ ਹੈ? ਪਰਮ ਸਤਿ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮਨੁੱਖ ਹੋ਼ਦ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਵੀਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਉਸ ਗਿਆਨ ਲਈ ਦਰਵਾਜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰ ਰਾਹੀ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘੇਰਾ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀ ਕਰਦਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸਪਿਨੋਜਾ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਪਿਨੋਜਾ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਤੋ ਬਾਅਦ ਅਸੀ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੀ ਹਨ, ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ।

1:3:3:4. ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਸੋਮੇ (Means or Sources of Valid Knowledge) :

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਗਿਆਨ (Valid Knowledge) ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਗਿਆਤਾ (Knower), ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ (Subject) ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋ਼ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀ ਸਕਦਾ। ਜਿਵ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨ਼ਜਰ ਨਹੀ ਆਉਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਜਾਣ ਹੀ ਨਹੀ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ, ਕਿਉਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵ੍ਹੇ ਚਾਰਵਾਕ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ : ਸਾਂਖ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ, ਨਿਆਇ ਪ੍ਰੱਤਖ, ਅਨੁਮਾਨ, ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ, ਜੈਮਿਨੀ ਦਾ ਪੂਰਵ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥਾਪਤੀ (ਮਾਨਤਾ) ਅਨਉਪਲਭਦੀ (ਅਣਹੋ਼ਦ), ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਮਾਨ ਉਪਮਾਨ, ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥਾਪਤੀ (ਮਾਨਤਾ) ਅਨਉਪਲਭਦੀ (ਅਣਹੋ਼ਦ), ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ

ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਛੇ ਦੇ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ-ਮੀਮਾਂਸਾ (epistemology) ਨੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪੱਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਧਾਨ (Coherent criterion) ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1:3:4. ਪ੍ਰਤੱਖ (Perception)

ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਿਉਤਪਤੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆ ਰਾਹੀ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਦਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਬਾਹਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੀ। ਆਮ ਕਹਾਵਤ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸੁਣ ਛੁਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਸੁੰਘ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹ੍ਹੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਪੰਜ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇਖਣਾ, ਸੁਣਨਾ, ਸੁੰਘਣਾ, ਚਖਣਾ ਅਤੇ ਛੁਹਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਚੱਖਣ ਅਤੇ ਛੂਹਣ ਰਾਹ੍ਹੀ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਕੂਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਇੰਦਰੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਮਨ ਰਾਹ੍ਹੀ ਹਰਖ, ਸੋਗ, ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸ੍ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਹ੍ਹੀ ਨਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸੁਣਿਐ' ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂਕਿ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਣਿਐ' ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹ੍ਹੀ, ਸਗੋਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੁਣਨਾ ਸਿਰ੍ਹਫ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹ੍ਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ (Transformation) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੜਾਅ ਦਰ ਪੜਾਅ ਲਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀ਼ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵ਼ੇ ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜੀ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਨਿਯਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਤੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਉਚੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਵ਼ੇ ਵੇਦ, ਸਾਸ਼ਤਰ, ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਕੇ ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤ਼ੋ ਉਪਰ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਰਾਹੀ਼ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਵਿਧਾਨ ਜਿਵ਼ੇ ਸਤਿ, ਸਿਆਣਪ, ਸੰਤੋਖ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਚੇ ਕੀਮਤ ਵਿਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲ਼ੈਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਲਈ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਯੋਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀ਼ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ 'ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆਂ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ' ਤ਼ੋ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਲਈ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਪਦਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਤ਼ੋ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮ਼ੇ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਗੁਣਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਤ਼ੋ ਸੂਖਮਤਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1:3:5. ਵਿਚਾਰ (Inference Reason)

ਅਸ਼ੀ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ (Rational Knowledge) ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ (Intuitive Knowledge) ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹ਼ੀ, ਇਹ ਪਰਮ ਸਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਧਨ ਵਿਚਾਰ (Reason) ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਅਨੁਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਨੁ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਬਾਅਦ ਵਿਚ' ਮਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਗਿਆਨ'। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਤ਼ੋ ਬਾਅਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼, ਤੱਥ ਜਾਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤ਼ੋ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼, ਪੱਥ ਜਾਂ ਗੱਲ ਦ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ (Inferential Knowledge) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਤ਼ੋ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧੂੰਏ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਤਾ

ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਅੱਗ ਹੈ। ਧੂੰਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਪਰ ਅੱਗ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤ਼ੋ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਸ਼ੀ ਉਪਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਗਿਆਨ (Rational Knowledge) ਦਾ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚਾਰ (Reason) ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ (Reason) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪ ਜਿਵ਼ੇ ਕਿ ਖੋਜ ਅਤੇ ਖੋਜੀ, ਬਾਦ ਅਤੇ ਬਾਦੀ, ਸੋਚ, ਵਿਚਾਰ, ਅਕਲ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ, ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਰਮ-ਸਤਿ (Reality) ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੋਚ, ਵਿਚਾਰ, ਅਕਲ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ, ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਹਨ, ਇਹ ਬਕਾਇਦਾ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਉਪਰ ਅਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਣਿਐ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮ ਸਤਿ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਤਿਨ-ਪਰਤੀ ਰਸਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਣਿਐ ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਜਾਂ ਪਰਤ ਮੰਨੈ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤ 'ਮਨਨ' ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤ਼ੋ ਬਾਅਦ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਵਣ ਤ਼ੋ ਬਾਅਦ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਨਿਧਿਆਸਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਰਾਹ਼ੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਰਾਹ਼ੀ ਹੀ ਖੋਜੀ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਰਾਹ਼ੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਵੱਲ਼ੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਕਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਹਊਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਮਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨਨ ਰਾਹ਼ੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ 'ਬਿਬੇਕ' ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤ਼ੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ, ਵਿਚਾਰ ਰਾਹ਼ੀ ਮਨੁੱਖ ਅਨੁਭਵ, ਗਿਆਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਏਕ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਮਨਨ' ਰਾਹ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1:3:6. ਅਨੁਭਵ (Intuition)

ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਭਾਵੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾਲੋ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੰਢੇ ਤੱਕ ਲੈ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਹਿਜ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨਹੀ। ਜਿਵੇ ਕਿ ਅਸੀ ਉਪਰ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਨਹੀ ਹੈ ਸਗੋ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਕ ਮੰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੂਤ੍ਰ-ਬਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਏਕ ਧਿਆਨ' ਜਾਂ 'ਧਿਆਨ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਹਸਾਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋ ਉਤੇ ਉਠ ਕੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥ ਵਿੱਚ 'ਸੁਣਿਐ' ਅਤੇ 'ਮੰਨੇ' ਰਾਹੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਧਿਆਸਣ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਉਥੇ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਧਿਆਸਣ ਨੂੰ ਮਨਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰਵਣ ਦੀ ਕੜੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਲ, ਵਿੰਗ ਅਤੇ ਅਟਕ ਤੋ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਨਿਧਿਆਸਣ ਸਮਾਧੀ ਤੋ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਨ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਖੋਜੀ (Seeker) ਜਦੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਪੱਖ ਰਾਹੀ 'ਸੁਣਿਐ' ਅਤੇ 'ਮਨੈ' ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਤਿ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ-ਸਮੁੱਚ (coherent whole) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸ਼ਕ-ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਦਰਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਰਾਹੀ ਗਿਆਨ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਦਰਿ ਰਾਹੀ ਸਤਿ ਦਾ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਫਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜਲ ਦਾ ਜਲ ਦੇਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਬੂੰਦ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਰਨ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੂਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੁੱਖ ਪੰਚ, ਗੁਰਮੁੱਖ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਕਹਾਉਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰਤਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਟਿੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋ

ਬਾਅਦ ਖੋਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਨਹੀ਼ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਹੀ਼ ਰੱਖਦਾ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 'ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ।'

1:3:7. ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲ਼ੈਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋ਼ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋ਼ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਈਸ਼ਵਰ ਵਲ਼ੋ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀ਼ ਹਨ ਪਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਛੇ ਕਟੜਪੰਥੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਚਾਰਵਾਕ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਦਿ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਅਵੈਦਕ ਮੌਤ ਅਖਵਾਉਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀ਼ ਮੰਨਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚੋ਼ ਨਹੀ਼ ਨਿਕਲ ਸਕੇ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੋ਼ ਹਟਾ ਕੇ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੁਣਿਐ' 'ਮੰਨੈ' ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੁਣਨ, ਵਿਚਾਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ, ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੋ਼ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ; ਅਨੁਮਾਨ (Inference) ਦਾ ਘੇਰਾ ਭਾਵ੍ਹੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾਲ਼ੋ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰਾਹੀ਼ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ੁਦ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀ਼ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੋਵ੍ਹੇ ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਖੋਜੀ ਨੂੰ, ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋ਼ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀ਼ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ ਹੈ, 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਪਰਮ-ਸਤਿ

ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਸੱਚਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਹ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। "ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਰੇ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਤਿਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੜਾਅ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ 'ਸਚਖੰਡ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤਿ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁਧਿ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਵਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਦਰਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰਾਹੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਘਾਲ ਸਫਲ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਦਾ ਕੀ ਆਧਾਰ ਹੈ?

1:3:8. ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਖ ਜਾਂ ਟੈਸਟ

(The validity or test of knowledge according to Sikhism)

ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਤਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਚਮਕਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਮਕਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਗਿਆਨ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਿਆਨ ਲਈ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨ' ਨਹੀ 'ਅਗਿਆਨ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਇਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੱਖ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੋਜੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤਿ ਹੈ, ਸਤਿ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬੋਧ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਡਰ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ (ਪਰਮ-ਸਤਿ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮ-ਸਤਿ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਦ ਦਾ ਚਾਨਣ ਨਹੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀ। ਗਿਆਨ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ

ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਦੋ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਨੂਰਾਨੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਿਵ੍ਹੇ ਜਲ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਰਨ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੋਮੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਗਿਆਨ, ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ (ਨਤਜਤ) ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹ੍ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਲਟ ਸ਼ਬਦ ਅਗਿਆਨ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੀ ਨਹ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਗਿਆਨ' ਅਤੇ 'ਭਰਮ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਿਧ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1:3:9. ਸਿੱਟਾ:

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹ੍ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਮਲ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ੍ਹੋ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਨਹ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤ੍ਹੋ ਭੱਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁਕਤੀ ਵਲ ਨਹ੍ਹੀ ਦੌੜਦਾ ਸਗ੍ਹੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ' ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।

1:3:10. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਸੋਮੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?

1:3:11. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ – ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

Philosophy of Religion – Y Masih

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1:4 **ਲੇਖਕ : ਡਾ.ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ** **Updated : June, 2023**

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

1:4:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

1:4:2. ਜਾਣ ਪਛਾਣ

1:4:3. ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ

1:4:4. ਗੁਰਮਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

1:4:4:1. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਸੱਤ ਨਹੀ ਤਥਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ

1:4:4:2. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਅਵਸਥਾ

1:4:4:3. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ

1:4:5. ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ

1:4:6. ਸਾਰ

1:4:7. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1:4:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੰਤਾਂ, ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਯਤਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਗਿਆਨ (Cosmology) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਉਤਪਤੀ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਨਿਮਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਜੜ-ਚੇਤਨ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦੀ ਵੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1:4:2. ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਡਾ.ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ Dr. Nagendra, Encyclopaedia of Humanities , ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ :

1. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਦਿਆ (Cosmogony)
2. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (Cosmology)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਂਦਾਂ (beings) ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੌਰਾਣਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

D.D. Runes, (Dictionary of Philosophy, p.68) ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਦਿਆ ਉਸ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਸਚਾਈਆਂ, ਅਧਿਭੌਤਿਕ ਸਤਿ, ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰਹੱਸ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮ ਤੇ ਪ੍ਰਨਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਹੀਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਅਚਾਨਕੀ ਪੈਦਾਇਸ਼, ਲੋੜ ਸਦੀਵਤਾ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਨੇਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1:4:3. ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਖੂਬ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ (1.164.4) ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪ੍ਰਾਣ, ਰਕਤ, ਤੇ ਆਤਮਾ ਸਭ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਿਆ ਕਿ ਆਕਾਸ਼-ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਕਿਸ ਬਿਰਖ ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ (ਰਿਗ. 10. 31.7) ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੌਣ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਕੌਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਕਦੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਕਦੀ ਵਰੁਣ, ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਅਗਨੀ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ, ਕਦੀ ਚੰਦਰਮਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ, ਜੇ ਇਹ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਡਿਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ (ਰਿਗਵੇਦ) ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਸਦੀਯ ਸੂਕਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਹੈ ਨਾ ਸਤ ਨਾ ਅਸੱਤ ਹੀ ਸੀ। ਸਭ ਜਲ ਮਈ ਸੀ। ਅਸੱਤ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੱਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬੀਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਬੰਧੀ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ (5-1) ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਸੀ ਜਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅੰਤਰਿਕਸ਼, ਅਕਾਸ਼, ਦੇਵ, ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਤ੍ਰਿਣ ਬਨਾਸਪਤੀ, ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਤੱਤ ਹੈ। (ਬ੍ਰਹਿ, 3-8, 3.9)

ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (6-2.3) ਵਿਚ ਸਭ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਸਮਾਨ ਤੇ ਸੁਪਨੇਵਤ (ਛਲਾਵਾ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪ. (1-7) ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਮ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਵਿਨਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਨਿਤ ਹਨ। ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਛਾਦੋ. 3. 14. 1) ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਸੱਤ ਨੇ ਏਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ ਤੇਜ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਤੇਜ ਤੋਂ ਜਲ, ਜਲ ਤੋਂ ਅੰਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। (ਛਾਦੋ, ਉਪ, 6.2.2) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ

(ਬ੍ਰਹਮ ਤ਼ੋ ਅਕਾਸ਼, ਹਵਾ, ਅਗਨੀ, ਜਲ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਬਨਸਪਤੀ, ਅੰਨ, ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਮਵਾਰ ਹੋਈ (ਤੈਤਰੀਯ ਉਪ, **2.1.1**)

ਗੀਤਾ ਵਿਚ (**7-10**) ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨ ਬੀਜਮ ਸਮਸਤ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬੀਜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (**9.17**) ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਜੀਵ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (**9.7**)

ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹ਼ੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦ੍ਰਵ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਨਹ਼ੀ। ਇਹ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਮ-ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਸਮ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ਼ੋ ਇਕ ਗੁਣ ਦੂਜੇ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਹਾਵੀ ਨਹ਼ੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤ਼ੋ ਇਕ ਵਿਕਾਰਹੀਨ, ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸਮ ਅਵਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ - ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਤਕਾਰਯਵਾਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤ਼ੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਾਰਜ ਤੇ ਕਾਰਨ ਵਿਚ ਅਭਿਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਨ਼ੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਤ਼ੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਣਨ ਅਰਥਵਾਦ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਅਵਬੋਧ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। (ਏਤਰੇਅ ਉਪ, ਸ਼ੰਕਰ ਭਾਸ **2.1.1**)

ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਦੇ ਭਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰੂਪ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮਾਤਮਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰੰਪਚਾਤਮਕ ਨਹ਼ੀ (ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਭਾਸ **3-2.21**) ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਦੂਸ਼ਿਤ ਨਹ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਾਰਜ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਤ਼ੋ ਵੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਨਹ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਕੜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ਼ੋ ਹੀ ਤੰਦਾਂ ਉਪਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਜਗਤ ਦੇ ਸੱਤ-ਅਸੱਤ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸੱਤ ਹੈ ਜਗਤ ਮਿੱਥਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸ਼ੀ ਸਤਿ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹ਼ੀ ਸਮਝਦੇ, ਇਹ ਜਗਤ ਹਰ ਪਲ ਘੜੀ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਤਿ ਨਹ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪਰਮਾਰਥਕ ਹੈ ਪਰ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਜਦ਼ੋ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਉਦ਼ੋ ਤੱਕ ਜਗਤ ਸਤਿ ਹੈ ਜਦ਼ੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਦ਼ੋ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਕ, ਵਿਵਹਾਰਕ, ਪਰਮਾਰਥਕ

ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਕ ਉਹ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ (ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਹੀ) ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਤਿ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ। ਸਮ਼ੇ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜਿਵ਼ੇ ਰੱਸੀ ਤੇ ਸੱਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੱਤਾ ਤ਼ੋ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਧਰਮ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ : (**1**) ਅਸਤਿ, (**2**) ਭਾਂਤਿ-ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, (**3**) ਪ੍ਰਿਆ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, (**4**) ਰੂਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ, (**5**) ਨਾਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਆਲਵਰਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਨਹ਼ੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਮਾਇਆ ਗ੍ਰਸਤ ਜਗਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਤ਼ੋ ਹੈ।

1:4:4. ਗੁਰਮਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਉਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਸਾ ਕਿ :

- ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾਂ ਤ਼ੋ ਪਹਿਲੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ
- ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਦ਼ੋ ਹੋਈ
- ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨਾਦਿ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਹੈ।
- ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ
- ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਪੱਖ।
- ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਈ।
- ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਓਅੰਕਾਰ ਤ਼ੋ ਹੋਈ, ਸੁੰਨ ਤ਼ੋ ਹੋਈ, ਹਉਮੈ ਤ਼ੋ ਹੋਈ।
- ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
- ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ।
- ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਤੱਤ
- ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਹੱਸ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣਨ ਰਾਹ਼ੀ ਵ਼ੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਪੱਖ ਵੀ ਨਿਰੂਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ :

ਸਿਰਠਿ, ਸਿਰਠੀ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਆਦਿ

- ਜੇਤੀ ਸਿਰਠਿ ਉਪਾਈ ਵੇਖਾ।।
  ਵਿਣੁ ਕਰਮਾ ਕਿ ਮਿਲੈ ਲਈ।। (**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ ੨)
- ਜਿਸਕੀ **ਸ੍ਰਿਸਟਿ** ਸੁ ਕਰਣੈਹਾਰ।।
  ਅਵਰ ਨ ਬੂਝਿ ਕਰਤ ਬੀਚਾਰੁ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੮੫)

ਜਗਤ, ਜਗਤ-ਸੰਸਾਰ

- ਇਹ ਜਗੁ ਸਚੇ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ।।
  ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੬੩)
- ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਜੋ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਇਹ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪ ਹੈ
  ਹਰਿ ਰੂਪ ਨਦਰੀ ਆਇਆ।। (ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ.੩, ਪੰਨਾ ੯੨੨)

ਕੁਦਰਤ, ਮਾਇਆ, ਪਸਾਰਾ

ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਕੇ ਵਸਿਅ ਸੋਇ

ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਆਪ ਪਸਾਰੀ ਆਪੇ ਦੇਖਣ ਹਾਰਾ।।

ਰਚਨਾ, ਦੁਨੀਆਂ, ਪਸਾਉ

ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਕੀ ਜਾਨੇ ਕਰਤਾ ਰਚਨਾ।।

--(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੫)

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ।।

ਤਿਸਤੇ ਹੋਇ ਲੇਖ ਦਰਿਆਉ, (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸਮਾਦਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਅਸਚਰਜਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰ ਵੀ ਲ਼ੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਨਹ਼ੀ ਦਿੰਦਾ, ਛੱਡ ਨਹ਼ੀ ਦਿੰਦਾ।

ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਂਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ।।

ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਜਿਵ ਤਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੭)

1:4:4:1. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਸੱਤ ਨਹ਼ੀ ਤਥਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਾਪੇਖ ਸਤਿ (Relative Truth) ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਸਤਿ ਨਹ਼ੀ ਮੰਨਿਆ। ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਤਿ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵ਼ੇ ਕਿ

1. ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਸਤਿ - ਦੁਨੀਆਂ ਮੁਕਾਮੇ ਠਾਨੀ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੭)
2. ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਤਿ - ਜੀਵਨ ਲਉ ਬਿਉਹਾਰ ਹੈ ਜਗ ਕਉ ਤੁਮ ਜਾਨਉ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੭੨੯)
3. ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸਤਿ - ਏਹੁ ਵਿਸ ਸੰਸਾਰ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ

   ਇਹੁ ਹਰਿ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪ ਨਦਰੀ ਆਇਆ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੯੨੨)

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵੀ ਸੱਚੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਨਹ਼ੀ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1:4:4:2. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤ਼ੋ ਪੂਰਬ ਅਵਸਥਾ

ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਦ਼ੋ ਹੋਈ, ਇਸ ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਉਮਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਧੜਾ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਧੁਰ ਤ਼ੋ ਇਕ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹ਼ੀ। ਇਹ ਇਕ ਸਵੈ ਚਲਤ ਵਹਿਣ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਰਚਨਹਾਰਾ ਨਹ਼ੀ।

ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨ ਕੋਈ

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ।। (ਜੁਪੀ ਮ,ਪ)

ਦੂਸਰਾ ਧੜਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਹਕਾਰ ਹੈ, ਪਾਲਕ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਉਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚ਼ੋ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵੱਖਰੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤ਼ੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ।

ਰਚਨਾ ਤ਼ੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਕੋਈ ਜੁਗਾਂ ਤ਼ੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ :

ਕੇਤੇ ਜੁਗ ਵਰਤੇ ਗੁਬਾਰੇ। ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਅਪਰ ਅਪਾਰੈ।।

ਧੁੰਧੂਕਾਰਿ ਨਿਰਾਲੁਮ ਬੈਠਾ ਨਾ ਤਦਿ ਧੰਧੁ ਪਸਾਰਾ ਹੈ।। (ਮਾਰੂ ਮ.੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੬)

ਇਸ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਹੁਣ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਭਾਵ ਜੜ ਪਦਾਰਥ, ਤੱਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀ਼ ਸੀ, ਨਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਨਾ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਭਾਵ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀ਼ ਸੀ :

- ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ
  ਧਰਣਿ ਨਾ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮ ਅਪਾਰਾ
  ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦ ਨ ਸੂਰਜ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ।।
  ਖਾਣੀ ਨ ਬਾਣੀ ਪਉਣ ਨ ਪਾਣੀ।।
  ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣੀ
  ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਸਪਤ ਨਹੀ਼ ਸਾਗਰ
  ਨਦੀ ਨ ਨੀਰ ਵਹਾਇਦਾ।। (**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ ੧੦੩੫)
- ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਗੁਬਾਰ ਕਰਿ ਵਰਤਿਆ ਸੁੰਨਾਹਰਿ।।
  ਉਥੇ ਵੇਦ ਪੁਰਾਨ ਨ ਸਾਸਤਾ ਆਪੇ ਹਰਿ ਨਰਹਰਿ।।
  ਬੈਠਾ ਤਾੜੀ ਲਾਇ ਆਪਿ ਸਭਦੂ ਹੀ ਬਾਹਰਿ।। (ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਾਰ ਮ.੫, ਪੰਨਾ ੫੫੫)

ਇਸ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਚੋ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤੋ਼ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਨਹੀ਼ ਲਿਆ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ :

ਅਪਣਾ ਆਪੁ ਉਪਾਇਉਨ ਤਦਹੁ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ
ਮਤਾ ਮਸੂਰਤਿ ਆਪਿ ਕਰੇ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ।।

ਜਿਉ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ।।
(ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ ਮ.੩, ਪੰਨਾ ੫੦੯)

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ 'ਸੁੰਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵਾਲਾ ਸੁੰਨ ਨਹੀ਼, ਇਸ ਸੁੰਨ ਅੰਦਰ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੁੰਨ ਤੋ਼ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੁੰਨ ਤੋ਼ ਉਪਜਿਆ ਸੰਚਾਰ ਮੁੜ ਇਸ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈਅ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ :

ਸੁੰਨ ਕਲਾ ਅਪਰੰਪਰ ਬਾਰੀ
ਸੁੰਨਹੁ ਉਪਜੀ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਣੀ।। (ਮਾਰੂ ਮ,੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੭)

- ਤੁਝ ਤੇ ਉਪਜਹਿ ਤੁਝ ਮਾਹਿ ਸਮਾਵਹਿ।। (ਮਾਰੂ ਮ.੧)
  ਜਿਸਤੇ ਉਪਜੇ ਤਿਸਤੇ ਬਿਨਸੇ।। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ.੧)।।
- ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭ ਮਾਹਿ ਸਮਾਤਿ।। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.੫)
  ਇਕਸੁ ਤੇ ਹੋਇਓ ਅਨੰਤਾ
  ਨਾਨਕ ਏਕਸੁ ਮਾਹਿ ਸਮਾਏ ਜੀਉ (ਮਾਝ ਮ.੫, ਪੰਨਾ ੧੩੧)
- ਜਾ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਤਾ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਇ

ਆਪਨੈ ਭਾਣੈ ਲਏ ਸਮਾਇ।। (ਸੁਖਮਨੀ ਮ.੫, ਪੰਨਾ ੨੯੨)

1:4:4:3. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤ੍ਰੋ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਲਗਭਗ ਛੇ ਕਾਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (1) ਬ੍ਰਹਮ, (2) ਆਦਮ ਜਲ, (3) ਅੰਧਕਾਰ, (4) ਹਿਰਣਯ ਗਰਭ, (5) ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਡ, (6) ਕਮਲ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :

ਕਰਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭ ਏਕ ਹੈ
ਦੂਸਰ ਨਾਹਿ ਕੋਈ।। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.੫, ਪੰਨਾ ੨੭੬)

ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ :

1. ਓਅੰਕਾਰ - ਓਅੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ
ਓਅੰਕਾਰ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ।।
(**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ ੯੨੯)
2. ਹਉਮੈ - ਹਉਮੈ ਵਿਦਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੯੪੬)
3. ਸੁੰਨ - ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਸੁੰਨੇ ਤੇ ਸਾਜੇ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧0੩੭)
4. ਹੁਕਮ - ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਅਕਾਰ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧)
5. ਸਬਦ - ਉਤਪਤਿ ਪਰਲੋ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੭)
6. ਕਵਾਓ - ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭ ਹੋਆ। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧00੩)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤ੍ਰੋ ਸਰਗੁਣ ਪਸਾਰਾ ਹੋਇਆ :

ਅਵਿਗਤੋ ਨਿਰਮਾਇਲੁ ਉਪਜੇ
ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਥੀਆ।। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ.੫, ਪੰਨਾ ੯੪0)

ਜਿਵ੍ਹੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਅਸ੍ਹੀ ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਹੈ ਉਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਮਿਤ (efficient cause) ਤੇ ਉਪਾਦਾਨ (material cause) ਕਾਰਨ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਨਹ੍ਹੀ ਸਾਜੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ੍ਹੋ ਹੀ ਸਾਜੀ ਹੈ :

- ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ।। (ਆਸਾ ਮ,੫, ਪੰਨਾ ੪੬੩)
- ਆਪੇ ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਦੇਖੇ ਆਪਿ ਉਪਾਇ।।

(**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਰਾਗ ਮ,੩) ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀਆਂ (ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ) ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬਿਰਖ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਤ੍ਰੋ ਫੁਟੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੈ। (ਆਸਾ ਮ,੫)

ਆਪੇ ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਸੇਤਜ ਉਤਭੁਜ
ਆਪੇ ਖੰਡ ਆਪੇ ਸਚ ਲੋਇ।। (ਸੋਰਠਿ ਮ,੫, ਪੰਨਾ ੬0੫)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤ੍ਰੋ ਪੁੱਛਦਾ ਨਹ੍ਹੀ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹ੍ਹੀ ਲ੍ਹੈਦਾ।

- ਪੁਛਿ ਨ ਸਾਜੇ ਪੁਛਿ ਨ ਢਾਹੇ ਪੁਛਿ ਨ ਦੇਵੈ ਲੇਇ।।
  ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤਿ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਆਪੇ ਕਰਣੁ ਕਰੇਇ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫੩)
- ਜਦਹੁ ਆਪੇ ਥਾਟੁ ਕੀਆ ਬਹਿ ਕਰਤੇ
  ਤਦਹੁ ਪੁਛਿ ਨਾ ਸੇਵਕ ਬੀਆ।। (ਉਹੀ, ਮ.੫)
- ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਉਪਾਇਓਨ ਤਦਹੁ ਹੋਰ ਨ ਕੋਈ।। (ਉਹੀ, ਮ.੩, ਪੰਨਾ ੫੦੯)

ਹੁਕਮ

ਹੁਕਮ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 235) ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਫੁਰਨਾ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਵਿਚੋ ਕੀਤੀ ਹੈ।

- ਹੁਕਮੀ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜੀਆ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਆ।। (ਗੁਜਰੀ ਮ.੩)
  ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ।। (ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ ੧)

ਹਉਮੈ :

ਹਉਮੈ ਸਭੁ ਸਰੀਰ ਹੈ
ਹਉਮੈ ਉਪਤਿ ਹੋਇ।। (**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ ੫੩੦)

ਕਵਾਓ :

ਕੀਤਾ ਪਸਾਓ ਏਕੋ ਕਵਾਓ
ਤਿਸਤੇ ਹੋਇ ਲਖ ਦਰਿਆਓ।। (ਜਪੁਜੀ)

ਸ਼ਬਦ :

ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਓ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ।।
ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ।। (ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.੩)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਤੱਤ

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋ ਉਸ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤ਼ੋ ਸਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਪਤ ਤ਼ੋ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਸ਼ੀ ਅਫੁਰ ਤ਼ੋ ਸਫੁਰ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। 'ਨਿਰਾਕਾਰ' ਤ਼ੋ 'ਸਾਕਾਰ' ਸੂਖਮ ਤ਼ੋ 'ਸਥੂਲ' ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ, ਭਾਵਨਾ, ਭਾਣਾ, ਭਾਉਨੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

- ਆਪੀਨੈ ਆਪ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨੇ ਰਚਿਓ ਨਾਉ
  ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੋ ਚਾਉ।।
  (**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ ੪੬੩)

ਤਥਾ ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ
ਅੰਬਰੁ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ ਚੰਦੋਆ ਤਾਣਿਆ, (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੭੯)

'ਆਪੇ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਢਾਹੇ' ਦਾ ਵਾਕ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਆਦਿ ਨਹੀ਼ ਲੈਂਦਾ। ਇਹ ਪਸਾਰਾ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਰਜੋ, ਤਮੋ, ਸਤੋ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧00੩)

ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਨਾਮਰੂਪਾਤਮਕ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੰਦਰ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ (ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ ਤੇ ਉਤਭੁਜ) ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੈ :

ਆਪੇ ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਸੇਤਜ ਉਤਭੁਜ
ਆਪੇ ਖੰਡ ਆਪੇ ਸਭ ਲੋਇ।।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਖੰਡ (ਪੰਨਾ **276**), ਮੰਡਲ (ਪੰਨਾ **7**), ਭਵਨ (ਪੰਨਾ **284**) ਲੋਕ, ਪੁਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀ਼, ਸੀਮਾ ਨਹੀ਼ ਲਖ ਪਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਅਫੁਰ, ਸਫੁਰ, ਹਉਮੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ (ਚੇਤਨ ਤੱਤ) ਜੜ ਪਦਾਰਥ, ਪੰਜ ਤਨਮਾਤ੍ਰਾ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤ, (ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ **239**) ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਇਕ ਚਿੰਤਕ ਨਾਲ਼ੋ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਅਦਭੁਤ ਵਿਸ਼ਵ ਕਰਮਾ ਹੈ:

ਵਿਸਮਾਦ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦ ਭੇਦ।।
ਵਿਸਮਾਦ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗੁ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੬੩)

1:4:5. ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ

ਬ੍ਰਹਮ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਮਿਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੁੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਪ੍ਰੱਤਖ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਫਰਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ (ਅਮਲੀ) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਕੀਕੀ ਨਹੀ਼। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਤੇ ਕਾਰਣ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਮਿਕਤਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ :

ਨਿਰਗੁਣ ਆਪ ਸਰਗੁਨ ਵੀ ਓਹੀ
ਕਲਾਧਾਰ ਜਿਨ ਸਗਲੀ ਮੋਹੀ।। (**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ ੨੮੭)

ਤਥਾ - ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭ ਏਕ ਹੈ
ਦੂਸਰ ਨਾਹਿ ਕੋਇ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੭੬)

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤ-ਕਾਰਯਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ - ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ ਤੇ ਵਿਵਰਤਵਾਦ - ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਵੈਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੋ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ (ਪੁਰਸ਼) ਤੁੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਐਸਾ ਨਹੀ਼ ਸਵੀਕਾਰਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਰਜ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਨਹੀ਼, ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਸੱਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤ਼ੋ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਸਤ ਹੈ, ਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਐਸਾ ਨਹੀ਼ ਮੰਨਿਆ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਧੂਏ ਦਾ ਧਵਲਹਰੁ, ਬਾਲੂ ਦੀ ਭੀਤ ਸੁਪਨਾ, ਆਦਿ ਕਥਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਗੁਮਰਤਿ ਨਿਰਣੈ, ਪੰਨਾ **33**) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਧੂਏ ਦਾ ਪਹਾੜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਸ਼ੀ
ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਥਿਰ ਤੇ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ
ਗਲਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀ਼ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਸਲ਼ੋ
ਹੈ ਹੀ ਨਹੀ਼ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਅਸ਼ੀ
ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀ਼।

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (Out Lines of Sikh Thought, p 46) ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਦੋ ਤੱਤ ਚੇਤਨ ਤੇ ਜੜ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਤੱਤ ਤ਼ੋ ਜੀਵਾ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਤ਼ੋ ਭਾਵ ਭੌਤਕ ਜਗਤ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ - ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੱਚਾ ਹੈ।

- ਆਪ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ
  ਤਿਸ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਸਗਲੀ ਉਤਪਤਿ (**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,** ਪੰਨਾ ੨੯੪)
- ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ
  ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੪੬**0**੩)

ਜੇਕਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤ਼ੋ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜੀਵਾ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੈਸੇ ਇਕ ਸੂਰਜ, ਦਾ ਚਮਕਾਰਾ (ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ) ਪਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘੜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੂਰਜ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਬਾਜੀਗਰ ਸਾਂਗ ਦਿਖਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਟ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਂਗ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਲ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਪਾਣੀ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋਨਾ ਤਾਂ ਸੋਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤ਼ੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅੰਤ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਢਾਲਣ ਤੇ ਸੋਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਬਾਜੀਗਰਿ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਈ
ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ
ਸਾਂਗ ਉਤਾਰਿ ਥੰਮਿਓ ਪਸਾਰਾ
ਤਬ ਏਕੈ ਏਕੰਕਾਰਾ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨ ੭੩੬)

ਤਥਾ ਸਹਜ ਘਟਾ ਮਹਿ ਏਕ ਅਕਾਸ

ਘਟ ਫੂਟੈ ਤੇ ਉਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੭੩੬)

ਤਥਾ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਤਾਂ ਕਰੇ ਵਿਸਥਾਰ

ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਾਂ ਏਕੰਕਾਰ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੯੪)

1:4:6. ਸਾਰ:

ਗੁਰਮਤਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀ, ਸਗੋ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਸਾਜਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹੀਏ ਕਿ ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ (ਸੰਤ) ਬਣਨ ਲਈ ਸਾਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੱਤ ਨਹੀ, ਮਿਥਿਆ ਨਹੀ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਖ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਹੀ ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਹੀ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਹੈ :

- ਗੁਰਮਖਿ ਧਰਤੀ ਸਾਚੇ ਸਾਜੀ।।
- ਸੰਤ ਹੇਤਿ ਪ੍ਰਭ ਤ੍ਰੈ ਭਵਣ ਧਾਰੈ।।
- ਕਵਨ ਕਾਜ ਸਿਰਜੇ ਜਗ ਭੀਤਰ ਜਨਮ ਕਵਨ ਫਲ ਪਾਇਆ।। (ਪੰਨਾ ੯੭0)

1:4:7. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
2. ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

1:4:8. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

- **ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਚਾਰੇ ਭਾਗ,** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
- ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ**
- ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ**
- ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, **ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ**
- ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ**
- ਡਾ. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣੈ**
- ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) **ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ**
- ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ**
- ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ**
- Surinder Singh Kohli, **The Sikh Philosopy**
- Wazir Singh, **The Sikh Vision**

ਪਾਠ ਨੰਬਰ: 1:5 ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਸਮੁਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ **Updated : June, 2023**

ਆਤਮ ਸਿਧੀ - ਨੈਤਿਕ ਆਦਰ੍ਸ (ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਿਪੇਖ)-ਜਾਣ ਪਛਾਣ

1:5:1. **ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:**
1:5:2. ਜਾਣ- ਪਛਾਣ:
1:5:3. ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੇ ਅਰਥ:
1:5:4. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਿਧੀ:
1:5:5. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
1:5:6. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1:5:1. **ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:**

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਇਸ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਇਸ ਦੀ ਮਹਤੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

1:5:2. ਜਾਣ- ਪਛਾਣ:

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋ ਆਦਰFਵਾਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਾਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕਾਂਟ, ਹੀਗਲ, ਗ੍ਰੀਨ ਤੇ ਬਰੈਡਲੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਲਾ ਤੇ ਉਚਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ (ਅੰਤਰ) ਆਪੇ ਦੀ ਸਿਧੀ ਜਾਂ ਪੂਰਨਤਾ ਹੋਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਭਾਵੇ ਸੀਮਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ (ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਆਤਮ) ਆਪੇ ਅੰਦਰ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰF ਜੋ ਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੀਮਤ ਆਪੇ ਵਿਚੋ ਪੂਰਨ ਜਾਂ ਸਦੀਵ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਮਤ ਆਪੇ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

- ਆਤਮੁ ਚੀਨ੍ਹਿ ਭਏ ਨਿੰਰਕਾਰੀ ।। (ਆਸਾ ਮ.੧, ਪੰਨਾ ੪੧੫)
- ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਕੋ ਕਰੈ
  ਅੰਤਰ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਅੰਤਰਿ ਮਰੈ ।। (ਪੰਨਾ ੬੬੧)
  ਜਾਂ
- ਆਤਮੁ ਚੀਨਿ ਪਰਾਤਮ ਚੀਨਹੁ
  ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਇਹੁ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੇ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ, ਪੰਨਾ ੧੦੩੦ ।।

ਤਥਾ ਜਿਨੀ ਆਤਮ ਚੀਨਿਆ ਪਰਮਾਤਮ ਸੋਈ ।।

ਬਿਬੇਕ ਬੁਧ ਇਸ ਤੱਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤਰ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੇ ਅੰF ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੌਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁਹਜ ਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋ ਇਸ

ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਥਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਆਗਾਹਾ ਕੂ ਤ੍ਰਾਘਿ ਪਿਛਾ ਫੇਰਿ ਨ ਮੁਹਡੜਾ
ਨਾਨਕ ਸਿਝਿ ਇਵੇਹਾ ਵਾਰ ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਵੀ ਜਨਮੜਾ ।। (ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੯੬)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਆਸ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਆਮ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲੋ ਭਿੰਨ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਵੈ-ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੇਵਕ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿਤੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਉਦਮ ਅਧਿਆਤਮ ਉਦਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਸਦਾਚਾਰੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤੂ ਆਚਾਰ ਬਿਓਹਾਰੀ ।।
ਤਿਸੁ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਚਿਤਾਰੀ ।। (ਪੰਨਾ ੨੭੦)

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ (ਬਿਬੇਕ) ਬੁਧ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀ ਸਗੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਜਮਮਈ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਬੇਕ ਬੁਧ ਵਾਲਾ ਅੰਕੁਸ਼ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੈਸਾ ਕਿ :

- ਗਿਆਨ ਕਾ ਬਧਾ ਮਨੁ ਰਹੈ (ਪੰਨਾ ੪੬੯)

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਆਚਾਰ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਆਪਾ ਤਦ ਹੀ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਆਪੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਦੀ ਅਵਾਜ ਕਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼-ਨਿਆਂਪੂਰਨ, ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵੀ ਆਪਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਦਿਲਾ ਕਾ ਮਾਲਕੁ ਕਰੇ ਹਾਕੁ ।।
ਕੁਰਾਨ ਕਤੇਬ ਤੇ ਪਾਕੁ ।। (ਪੰਨਾ ੮੯੭)

ਡਾ. ਜੀ.ਐਸ. ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਪੱਛਮੀ ਨੀਤੀ ਸਾਸਤ੍ਰ** ਵਿਚ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੀ ਨਹੀ ਕਰਦੀ ਸਗੋ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤੋ ਉਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇ ਸੁਹਿਦਰਤਾ, ਸਚਾਈ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

1:5:3. ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੇ ਅਰਥ:

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮ ਸਿਧੀ (Self-Realization) ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਆਤਮ-ਸਿਧੀ ਤੋ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ, ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਆਤਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਤੋ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਐਸਾ ਅਮਰ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਮਰਦਾ ਨਹੀ, ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਢਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਤਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦੂਸਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋ ਭਾਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅੰਦਰ ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਰਿੱਤਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਬੰਧ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਪੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਰਸਾਏ ਹਨ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਿਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਤੇ ਉਚਤਮ ਪੱਖ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਥਨ ਹੈ :

ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੈ ।।
ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ ।। (ਪੰਨਾ ੮੬੮)

ਗਿਆਨਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਝੂਠ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਣਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਸੀਮਤ ਹੈ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਹੀ ਚੇਤਨ, ਨਿਤ-ਬੁਧ ਤੇ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੀਵ ਨਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੀਵ ਤਾਂ ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਹੀ ਆਤਮ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮ ਰਸੁ ਜਿਹ ਜਾਨਿਆ ਹਰਿ ਰੰਗ ਸਹਜੇ ਮਾਣੁ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੨੫੨)

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੱਤ ਹੈ, ਇਹੀ ਤੱਤ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆ ਤੋ ਅਲੱਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਧੀ (Reason) ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਤੱਤ (Spiritual element) ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਸ਼ੂ ਚੇਤੰਨ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ ਚੇਤੰਨ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਸੰਪੰਨ ਸੱਚਾਈ ਸਰੂਪ ਹੈ :

ਨਾਰਿ ਨ ਪੁਰਖੁ ਨ ਪੰਖਣੂ ਸਾਚਉ ਚਤੁਰੁ ਸਰੂਪੁ ।। (ਮਾਰੂ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੧੦)

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪFੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮ-ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲਾਲਸਾਵਾਂ (Appetities) ਇੱਛਾਵਾਂ (Desires) ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਅੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ (Emotions) ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ (Perceptions) ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ (ਸੁਭਾਅ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਥਮੇ ਤਿਆਗੀ ਹਉਮੈ ਪ੍ਰੀਤਿ ।। ਦੁਤੀਆ ਤਿਆਗੀ ਲੋਗਾ ਰੀਤਿ ।।
ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਤਿਆਗਿ ਦੁਰਜਨ ਮੀਤ ਸਮਾਨੇ ।। ਤੁਰੀਆ ਗੁਣ ਮਿਲਿ ਸਾਧ ਪਛਾਨੇ ।। (ਪੰਨਾ ੩੭੦)

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਯੋਗਤਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਨਿਰਣੈ ਸ਼ਕਤੀ। ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਣੇ ਕਰਕੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਹ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (world) ਰਚਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਸੂਰਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ, ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿFਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਛੋਟਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੈ :

\- ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ ਜੋ ਖੋਜੈ ਸੋ ਪਾਵੈ ।। (ਪੰਨਾ ੬੯੫)

- ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਖੰਡਿ ਸੋ ਜਾਣਹੁ ।। (ਪੰਨਾ ੧੦੪੧)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ ਤੋ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਤੋ ਹੈ। ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮ ਸਿਧੀ ਤੋ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋ ਭਾਵ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ :

ਜੜ ਪਦਾਰਥ ਤੋ ਜੀਵਨ
ਜੀਵਨ ਤੋ ਮਨ, ਮਨ ਤੋ ਚੇਤਨਾ
ਚੇਤਨਾ ਤੋ ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਵਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਗੁਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਤ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ ਤੋ ਜੀਵਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੱਤ ਨਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨਹੀ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਹੀ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰਨ ਆਤਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ ।। (ਪੰਨਾ ੪੪੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਜੜ੍ਹ, ਸਥੂਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋ ਚੇਤਨ ਤੇ ਫਿਰ ਆਤਮ ਚੇਤਨ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ।। ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ ।।
ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ ।। ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ ।।
ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ।। ਚਿੰਰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ ।। ਰਹਾਉ ।।
- -
ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖ ਕਰਿ ਉਪਾਇਆ ।। ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ ।।
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੭੬)

ਇਸ ਆਤਮਾ ਸਿਧੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਥੇ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਨਿਰਣੈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅੰਤਰੀਕਰਨ (Internalization) ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮੀਕਰਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਆਪੇ ਤੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਆਪੇ ਵਲ ਵਿਕਾਸ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ *ਸੇਵਾ* ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਕੇਵਲ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਧੀਨ ਬੋਲਣਾ, ਹੱਸਣ ਤੇ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਲਈ ਸਹਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣ ਪਾਈਐ ।। (ਪੰਨਾ ੨੬)
ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ ਤਿਸ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ ।। (ਪੰਨਾ ੨੮੬)

1:5:4. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਿਧੀ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ *ਅਸਲ ਆਪਾ* ਅੰਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ *ਪਰਮਾਤਮਾ*, *ਜੀਵ*, *ਜੀਵਾਤਮਾ*, *ਆਪਣਾ ਮੂਲ*, *ਆਪ ਪਛਾਣ* ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ :

ਸਭ ਸਾਲਾਹੈ ਆਪ ਕਉ ਵਡਹੁ ਵਡੇਰੀ ਹੋਇ ।।
ਗੁਰ ਬਿਨੁ *ਆਪੁ* ਨ ਚੀਨੀਐ ਕਹੇ ਸੁਣੇ ਕਿਆ ਹੋਇ ।।
ਨਾਨਕ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣੀਐ ਹਉਮੈ ਕਰੈ ਨ ਕੋਇ ।। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ.੧, ਪੰਨਾ ੫੮)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਲਈ ਸ੍ਰੋਤ ਤੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮ-ਸਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼) ਹੈ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜੈਸਾ ਕਿ ਗੁਰੂ, ਹੁਕਮ, ਨਾਮ, ਕਰਮ, ਨਦਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਸਿਧੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਆਉਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਕਾਰ ਬਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਉਮੈ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ :

ਧਨ ਪਿਰ ਕਾ ਇਕ ਹੀ ਸੰਗਿ ਵਾਸਾ
ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਭੀਤਿ ਕਰਾਰੀ ।। (ਪੰਨਾ ੧੨੬੩)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਿਖ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਖੁਦ ਪਸੰਦੀ ਔਰ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਣ ਔਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਵਾਰਾ ਆਤਮਾ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੀਤਿ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਾ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ।
(ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਪੰਨਾ ੯੧)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਦਰਸਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀ ਹੈ। ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਹੀ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੂੰ ਆਇਆ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ।।
ਲਗਾ ਕਿਤੁ ਕੁਫਕੜੇ ਸਭ ਮੁਕਦੀ ਚਲੀ ਰੈਣ ।। (ਪੰਨਾ ੪੩)

ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ, ਇਕਰੂਪਤਾ ਲਈ ਆਤਮ ਚੀਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੀਨਣ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ
ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੋੜ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੬੮)

ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੀ ਹਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਅਮ੍ਰਿਤ (ਮ੍ਰਿਤੂ ਰਹਿਤ) ਰੁਖ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਅਮਰਤਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਆਤਮ ਚੀਨ ਕੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

ਜਿਨੀ ਆਤਮ ਚੀਨਿਆ ਪਰਮਾਤਮੁ ਸੋਈ ।।
ਏਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖੁ ਹੈ ਫਲੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੋਈ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੨੧)

ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹੁਕਮ ਅੱਗੇ ਹੀਲ ਹੁੱਜਤ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਣਾ ਭਲਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸਹੁ ਕਹੈ ਸੋ ਕੀਜੈ ਤਨੁ ਮਨੋ ਦੀਜੈ
ਐਸਾ ਪਰਮਲੁ ਲਾਈਐ
ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੇ ਸੋ ਭਲਾ ਕਰ ਮਾਨੀਐ
ਹਿਕਮਤ ਹੁਕਮੁ ਚੁਕਾਈਐ ।। (ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਮਨ ਹੁਕਮ ਮਾਨੇ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਮਿਟਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੈ, ਖੋਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਲੱਤੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਮਹਾ ਖਰੂਦੀ ਹੈ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖਲਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਦਾ ਪੈਖੜ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੱਦ ਕੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਇਹ ਫਿਰ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ :

ਮਨ ਖੁਟਹਰ ਤੇਰਾ ਨਹੀ ਬਿਸਾਸੁ
ਤੂ ਮਹਾ ਉਦਮਾਦਾ ।।
ਖਰ ਕਾ ਪੱਖਰ ਤਉ ਛੂਟੈ
ਜਉ ਉਪਰਿ ਲਾਦਾ ।। (ਬਿਲਾਵਲ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੧੫)

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾFਮਈ ਮਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁਖ ਹੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਕਸ ਵਾਲੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- ਇਹੁ ਮਨੁ ਆਰਸੀ ਕੋਈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਖੈ ।। (ਪੰਨਾ ੧੧੫)
- ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣੁ ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਸਾ ਮ.੩, ਪੰਨਾ ੪੪੧)

ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੬)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱFਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੇ ਘਰ ਬਾਰ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤੇ ਇਸਦੀਆ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀ ਕਰਨਾ, ਸਗੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰਕਤਾ (Worldliness) ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ (Conscience) ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਆਪੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੇ, ਸ਼ੁਧ ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ, ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਦਿਲਾ ਕਾ ਮਾਲਕੁ ਕਰੇ ਹਾਕੁ
ਕੁਰਾਨ ਕਤੇਬ ਤੇ ਪਾਕੁ ।। (ਪੰਨਾ ੮੯੭)
ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ
ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ ।। (ਪੰਨਾ ੭੨)

ਹਉਮੈ ਵਸ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋ ਵਿਛੋੜ ਵਾਲੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸਿਧੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ :

ਹੁਕਮਿ ਮੰਨਿਐ ਹੋਵੈ ਪਰਵਾਣ
ਤਾ ਖਸਮੈ ਕਾ ਮਹਲੁ ਪਾਇਸੀ ।। (ਪੰਨਾ ੪੭੧)

ਆਤਮਾ ਸਿਧੀ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਤਮ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ, ਬਿਬੇਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਿਬੇਕ ਬਾਹਰੋ ਨਹੀ ਸਗੋ ਅੰਦਰੋ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਿਬੇਕ, ਲਈ ਉਦਮ, ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮ ਉਦਮ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦਮ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ :

ਉਦਮੁ ਕਰਿ ਹਰਿ ਜਾਪਣਾ ਵਡਭਾਗੀ ਧਨੁ ਖਾਟਿ ।। (ਪੰਨਾ ੪੮)

ਅਧਿਆਤਕ ਆਹਰ ਹੀ ਅਸਲ ਉਦਮ ਹੈ :

- ਆਹਰ ਸਭਿ ਕਰਦਾ ਫਿਰੈ
  ਆਹਰੁ ਇਕੁ ਨ ਹੋਇ ।।
  ਨਾਨਕ ਜਿਤੁ ਆਹਰਿ ਜਗੁ ਉਧਰੈ
  ਵਿਰਲਾ ਬੁਝੈ ਕੋਇ ।। (ਪੰਨਾ ੯੬੫)

  \- - - - - - - - -

- ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਕਰੇ ਤਾ ਸਾਚਾ ।।
  ਮੁਕਤਿ ਭੇਦ ਕਿਆ ਜਾਣੈ ਕਾਚਾ ।। (ਪੰਨਾ ੨੨੩)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

- ਬੋਲਹੁ ਸਾਚ ਪਛਾਣਹੁ ਅੰਦਰਿ ।।
  ਦੂਰ ਨਹੀ ਦੇਖਹੁ ਕਰਿ ਨੰਦਰਿ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੦੨੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਹ ਸਭ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਇਕੋ ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਉਮੈ ਦੀ ਪਤਲੀ ਭੀਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਿਟਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇF ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧਨ ਪਿਰ ਕਾ ਇਕ ਹੀ ਸੰਗਿ ਵਾਸਾ
ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਭੀਤਿ ਕਰਾਰੀ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮਲਾਰ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੬੩)
ਅੰਤਰਿ ਅਲਖੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ
ਵਿਚਿ ਪੜਦਾ ਹਉਮੈ ਪਾਈ ।। (ਪੰਨਾ ੨੦੫)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਮੈ ਮੇਰੀ, ਮੈ ਤੂੰ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਜਦੋ ਤਕ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ :

- ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ ।।
  ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ ।।
- ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ
  ਅਬ ਤੂਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੋਰਠਿ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੬੫੭)

ਅਤੇ ਜਦੋ ਇਹ ਭੇਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਪਾਰੀ, ਕੱਚੇ ਧਨ (ਮਾਇਆ) ਦੇ ਵਪਾਰ ਰਾਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਲਾਭ ਤੇ ਕਦੀ ਘਾਟਾ ਸਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੁਖੀ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਪਾਰ ਨਹੀ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਗੁਰੂ ਤੋ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਇਸ ਨਾਮ ਪੂੰਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਾਮ ਧਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਮੀਰੀ (Spiritual richness) ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਵਿਣੁ ਰਾਸੀ ਵਾਪਾਰੀਆ ਤਕੇ ਕੁੰਡਾ ਚਾਰਿ ।।

ਮੂਲੁ ਨ ਬੁਝੈ ਆਪਣਾ ਵਸਤੁ ਰਹੀ ਘਰ ਬਾਰਿ ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੬)

ਨਾਮ ਧਨ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਾਹੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਥਨ ਹੈ :

ਲਾਹਾ ਅਹਿਨਿਸਿ ਨਉਤਨਾ ਪਰਖੇ ਰਤਨੁ ਵੀਚਾਰਿ ।।
ਵਸਤੁ ਲਹੈ ਘਰਿ ਆਪਣੈ, ਚਲੈ ਕਾਰਜੁ ਸਾਰਿ ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੬)

ਨਾਮ ਤੱਤ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਜਾਗ ਉਠਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਜੀਵ (ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਤੱਤ) ਦੀ ਵਿਕਾਰ ਬਿਰਤੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਪ ਰੂਪੀ ਮੈਲ ਧੋਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਰਮ ਭੁੱਲਿਆ ਜੀਵ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਾਧਨ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਤੱਤ ਹੈ :

- ਨਾਮ ਤਤੁ ਸਭ ਹੀ ਸਿਰਿ ਜਾਪੈ ।। (ਪੰਨਾ ੬੪੩)

ਫੂਟੋ ਆਂਡਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸੁ ।।
ਕਾਟੀ ਬੇਰੀ ਪਗਹ ਤੇ ਗੁਰਿ ਕੀਨੀ ਬੰਦਿ ਖਲਾਸੁ ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੦੨)

ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਵ ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਭਰਮ ਦਾ ਨਾਸ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਕੱਟ ਜਾਣੀਆਂ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਖਲਾਸੀ (ਛੁਟਕਾਰਾ) ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਹੈ।

ਸੋ ਜਾਗੈ ਜੋ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੈ
ਆਪਿ ਮਰੈ ਅਵਰਾ ਨਹ ਮਾਰੈ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੨੮)

ਆਤਮ-ਸਿਧੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ (ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ) ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਭਟਕਣਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਸੋ ਸਭਿ ਗੁਣ ਜਾਣੈ ।। (ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੫੬)
ਜਿਨੀ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ
ਘਰ ਮਾਹਿ ਮਹਲੁ ਸੁਥਾਇ ।। (ਪੰਨਾ, ੫੬)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਖੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ : ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਜ ਘਰ ਵਾਸਾ, ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਘਰ ਅੰਦਰ ਆਤਮ ਘਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਆਤਮ-ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੰਤਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਫਿਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੁਹੇਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਜਿਨੀ ਅੰਤਰਿ ਪਾਇਆ
ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸੁਹੇਲਾ ਜੀਉ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੨)

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀ, ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਵਿਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਭਾਵ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

ਸਭ ਸਾਲਾਹੈ ਆਪ ਕਉ, ਵਡਹੁ ਵਡੇਰੀ ਹੋਇ ।।
ਗੁਰਬਿਨੁ ਆਪੁ ਨ ਚੀਨੀਐ, ਕਹੇ ਸੁਣੇ ਕਿਆ ਹੋਇ ।।
ਨਾਨਕ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣੀਐ, ਹਉਮੈ ਕਰੈ ਨ ਕੋਇ ।।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੨, ਪੰਨਾ ੫੯)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਸਬਦਿ ਪਤੀਜੈ ।।
ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਕਿਸ ਕੀ ਕੀਜੈ ।।
ਚੀਨਹੁ ਆਪੁ ਜਪਹੁ ਜਗਦੀਸਰੁ ।।
ਹਰਿ ਜਗੰਨਾਥੁ ਮਨਿ ਭਾਇਆ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੦੪੧)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਇਕ ਐਸੀ ਅਭੇਦਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਧਯ ਤੇ ਸਾਧਕ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ ।।
ਜਿਨਿ ਆਪੇ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਪਛਾਤਾ ।।
ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਪੇ ਸੇਵਕੁ ।।
ਆਪੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ ਹੇ ।। (ਮਾਰੂ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੫)

ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਰਭੈਤਾ ਆਦਿ ਤੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਪਾਇਆ ਲਾਲੁ ਰਤਨੁ ਮਨਿ ਪਾਇਆ
ਤਨੁ ਸੀਤਲੁ ਮਨੁ ਸੀਤਲੁ ਥੀਆ ।।
ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਮਾਇਆ ।।
ਲਾਥੀ ਭੂਖ ਤ੍ਰਿਸਨ ਸਭ ਲਾਥੀ ।।
ਚਿੰਤਾ ਸਗਲ ਬਿਸਾਰੀ ।।
- - - - - - - - - - -
ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਇ ਰਹੇ ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ ।।
ਡੋਲਨ ਤੇ ਅਬ ਚੂਕੇ
ਅਖੁਟੁ ਖਜਾਨਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ
ਤੋਟਿ ਨਹੀ ਰੇ ਮੂਕੈ ।। (ਗਉੜੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੧੫)

1:5:5. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1.ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2.ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

1:5:6. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. **ਆਤਮਾ ਕੀ ਹੈ,** ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ।
2. **ਪਛਮੀ ਨੀਤੀ ਸਾਸਤਰ,** ਜੀ.ਐਸ.ਸੰਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
3. **ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ,** ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
4. **ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ,** ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ,ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ।

;

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1:6 ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ **Updated : June, 2023**

ਹੁਕਮ ਤੇ ਆਤਮ ਸਿਧੀ - ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ

1:6:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼:

1:6:2. ਜਾਣ ਪਛਾਣ:

1:6:3. ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ:

1:6:4. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1:6:1. ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਭੇਦਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨੇ, ਉਸੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

1:6:2. ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ - ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇF ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਮਨ ਗੁਰੂ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਖਲਾਕ-ਜਮੀਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋ ਹੀ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੇਧ, ਭਾਣੇ ਤੇ ਰਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ) ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਦੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਸਮ (ਮਾਲਕ) ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

> ਖਸਮੁ ਪਛਾਣਹਿ ਆਪਣਾ ਤਨੁ ਮਨੁ ਆਗੈ ਦੇਇ ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੩੮)
>
> **ਹੁਕਮ** ਬੂਝ ਸੁਖ ਪਾਈਐ ਰੇ ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. ੫)

1:6:3. ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ, ਇਸ ਅੰਤਮ (ਆਤਮ) ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਣੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਤੋਂ ਇਸ ਜੁਗਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੁਆਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

> ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਭੈਣੇ ਕਿਨੀ ਬਾਤੀ ਸਹੁ ਪਾਈਐ ॥
>
> ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੇ ਸੋ ਭਲਾ ਕਰਿ ਮਾਨੀਐ
>
> ਹਿਕਮਤਿ **ਹੁਕਮੁ** ਚੁਕਾਈਐ ॥ ...
>
> ਸਹੁ ਕਹੈ ਸੋ ਕੀਜੈ ਤਨੁ ਮਨੋ ਦੀਜੈ ਐਸਾ ਪਰਮਲੁ ਲਾਈਐ ॥
>
> ਏਵ ਕਹਹਿ ਸੋਹਾਗਣੀ ਭੈਣੇ ਇਨੀ ਬਾਤੀ ਸਹੁ ਪਾਈਐ ॥ .... (ਤਿਲੰਗ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਤਿ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਸਿਧੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਸੱਚੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ :

ਪ੍ਰਭ ਮਿਲਣੈ ਕੀ ਏਹ ਨੀਸਾਣੀ
ਮਨਿ ਇਕੋ ਸਚਾ **ਹੁਕਮੁ** ਪਛਾਣੀ ।।
ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖਿ ਸਦਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸੇ
ਅਨਦੁ ਖਸਮ ਕੈ ਭਾਣੈ ਜੀਉ ।। (ਮਾਝ ਮ. ੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ, ਗੁਰੂ ਹੁਕਮ, ਸੰਗਤ (ਪੰਥ. ਖਾਲਸੇ) ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣਾ ਲੇਖ ਦੈਵੀ ਹੁਕਮ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ :

ਹਰਿ ਕੈ **ਭਾਣੈ** ਜਨੁ ਸੇਵਾ ਕਰੈ ਬੂਝੈ ਸਚੁ ਸੋਈ ।।
ਹਰਿ ਕੈ **ਭਾਣੈ** ਸਾਲਾਹੀਐ ਭਾਣੈ ਮੰਨਿਐ ਸੁਖੁ ਹੋਈ ।।
ਹਰਿ ਕੈ **ਭਾਣੈ** ਜਨਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਇਆ ਮਤਿ ਊਤਮ ਹੋਈ ।।
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਲਾਹਿ ਤੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਤਿ ਹੋਈ ।। (ਆਸਾ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੩੬੫)

ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਨਹੀ ਜਾਣਦਾ, ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਇਹ ਜਗਤੁ ਮਮਤਾ ਮੁਆ ਜੀਵਣ ਕੀ ਬਿਧਿ ਨਾਹਿ ।।
ਗੁਰ ਕੈ **ਭਾਣੈ** ਜੋ ਚਲੈ ਤਾ ਜੀਵਣ ਪਦਵੀ ਪਾਹਿ ।।(ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੫0੮)

ਸਾਡੇ ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰਮਤਿ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜਿਹੜੇ ਨਹੀ ਮੰਨਦੇ। ਮਨਮੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਤੁਰਾਈ ਵਾਲਾ ਮਨ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਮਨਮੁਖੁ ਅੰਧੁ ਕਰੇ ਚਤੁਰਾਈ
ਭਾਣਾ ਨ ਮੰਨੇ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਈ
ਭਰਮੇ ਭੂਲਾ ਆਵੈ ਜਾਏ ਘਰੁ ਮਹਲੁ ਨ ਕਬਹੂ ਪਾਇਦਾ ।। (ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧0੬੪)

ਗੁਰਬਾਣੀ, ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰਮੁਖ (ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ) ਬਣਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ :

1. ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਲਈ
2. ਗੁਰੂ ਲਈ ਅਤੇ
3. ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਈ
4. ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ

ਗੁਰਮੁਖ ਦੈਵੀ ਸ੍ਰਖਸੀਅਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੈਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ (Divine personality) ਕਿਸੇ ਯੁਗ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁਖ ਲਈ ਸਭ ਯੁਗ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਇਕ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਹੈ ਜਾਤਾ ।। (ਮਾਝ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੨੫)
ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਗਤਿ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਹੋਈ ।। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੨)

ਸਤਿਜੁਗ ਅੰਦਰ ਗੁਰਮੁਖ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਸਤਿਜੁਗ ਸਚੁ ਕਹੈ ਸਭੁ ਕੋਈ ॥
ਘਰਿ ਘਰਿ ਭਗਤਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਈ ॥ (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੮੮੦)

ਅਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੋਟਿ ਉਧਾਰਦਾ ਦੇ ਨਾਵੈ ਏਕ ਕਣੀ ॥ (ਸੋਰਠਿ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੬੦੮)

1. ਗੁਰਮੁਖ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

   ਓਅੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੀਓ ਅਕਾਰਾ ॥
   ਏਕਹਿ ਸੂਤਿ ਪਰੋਵਨ ਹਾਰਾ ॥ (ਗਉੜੀ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੫੦)

2. ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਲਈ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ :

   ਗੁਰਮੁਖੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਦਰੀ ਰਾਮੁ ਪਿਆਰਾ ਰਾਮ ॥ (ਆਸਾ ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੪੪੩)

3. ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਅੰਦਰ ਸਤੋ ਗੁਣੀ ਵਿਰਤੀ-ਸਹਜ ਭਾਵ-ਪਵਿੱਤਰ ਪਦਵੀ ਪਾ ਲੈਦਾ ਹੈ :

   ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਖਰੁ ਜਿਤੁ ਧਾਵਤੁ ਰਹਿਤਾ ॥ (ਮਾਝ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੧)
   ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸਭੁ ਸਚੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਵਿਤਾ ॥ (ਗੂਜਰੀ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੫੧੨)

4. ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵਰਤੋ ਹੋਈ ਹੈ :

   ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ
   ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ ॥ (ਰਾਮ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੪੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਕੀਤੇ। ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ :

ਕਿਸੁ ਕਾਰਣਿ ਇਹੁ ਭੇਖੁ ਨਿਵਾਸੀ ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੯)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਜਤ ਭਏ ਉਦਾਸੀ
ਦਰਸਨ ਕੈ ਤਾਈ ਭੇਖ ਨਿਵਾਸੀ ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੯)

ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਨਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ ਸੋ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ, ਮਨੁੱਖ (ਸਿੱਖ) ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਥੈਲੀ ਖੋਲਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤੀ
ਸੁਰਤੀ ਕਰਮਿ ਧਿਆਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੩)

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋ ਪਲਟ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਤਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜਿਉ ਜਿਉ ਸਾਹਬੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੇਉ ॥
ਮਨੁ ਤਨੁ ਤੇਰਾ ਤੂ ਧਣੀ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰੁ ਸਮੇਉ ॥ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੦)

ਗੁਰਮੁਖ - ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ (ਦੇਹੀ) ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਹੈ, ਸੁਆਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਹੀ ਅੰਦਰ ਨੌ ਨਿਧਿ ਨਾਮ ਦਾ ਖਜਾਨਾ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਸੁ ਕਾਇਆ ਖੋਜੈ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੭੫੪)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਸੁ ਕਾਇਆ ਸੋਧੈ ।। (ਮਾਰੂ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੬੬)

ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਲਈ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਇਕ ਸਵੈ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਰਜਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਭਾਉ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਭੈ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ :

ਮੈ ਨਿਰਖਤ ਨਿਰਖਤ ਸਰੀਰੁ ਸਭਿ ਖੋਜਿਆ

ਇਕੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਚਲਤੁ ਦਿਖਾਇਆ ।। (ਪੰਨਾ ੧੧੯੧)

ਬਾਹਰੁ ਖੋਜਿ ਮੁਏ ਸਭਿ ਸਾਕਤ ਹਰਿ ਗੁਰਮਤੀ ਘਰਿ ਆਇਆ ।। (ਪੰਨਾ ੧੧੯੧)

ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰ, ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤ ਭੁਗਤ ਜੁਗਤ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋ ਸੰਨਿਆਸ ਨਹੀ ਲੈਦਾ, ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੁਗਤਾ

ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਕਤਾ ।।

ਧੰਨੁ ਗਿਰਹੀ ਉਦਾਸੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ।।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੀਮਤਿ ਪਾਏ ਜੀਉ ।। (ਮਾਝ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੧)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਘਰਬਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰਕਤਾ (Worldliness) ਤੋ ਮੁਕਤਾ ਭਾਵ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹੁ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖੱਚਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਲਿਪਤੁ ਰਹੈ ਸੰਸਾਰੇ ।। (ਮਾਝ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੮)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਵਿਰਤਿ ਨਰਵਿਰਤਿ ਪਛਾਣੈ ।। (ਰਾਮਕਲੀ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੪੧)

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਆਉਦਾ ਹੈ, ਜਨਮ ਲੈਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਰਾਜ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀ ਪੁੱਛਦਾ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਪਜੈ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ

ਨਾ ਮਰਿ ਜੰਮੈ ਨ ਜੂਨੀ ਪਾਵੈ ।। (ਮਾਰੂ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੫੫)

ਗੁਰਮੁਤਿ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖਾ ਦੇ ਪੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਤੇ ਮਰਨਾ ਦੋਵੇ ਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਵੈ ਜਾਇ ਨਿਸੰਗੁ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੩੨)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੀਵੈ ਮਰੈ ਪਰਵਾਣੁ ।। (ਮਾਝ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੨੪)

ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਮੁਖ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨਮੁੱਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਜਿਹੜਾ ਚੰਚਲ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਵਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਵਤਾ ਹੈ, ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ, ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀ ਬੈਠਦਾ। ਐਸਾ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਮਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਸ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਐਸੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਇਹ ਮਨੂਆ ਦਹ ਦਿਸਿ ਧਾਵਦਾ

ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਖੁਆਇਆ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੋਰਠਿ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੫੯੯)

ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਮੂੜ ਅਭਾਗਾ, ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਖੁੰਝੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਗੁਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਹੀ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਮਨਮੁਖ ਨਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ (ਉਪਦੇਸ਼ਮਈ ਗਿਆਨ) ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀ ਜਾਣਦਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁੱਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀ ਲਗਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੇ ਸਿ ਮਨਮੁਖ ਕਹੀਅਹਿ
ਨਾ ਉਰਵਾਰਿ ਨ ਪਾਰੇ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਬਿਲਾਵਲ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੭੯੭)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਰੁਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਰੂਪ ਫਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਰੁਖ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੰਛੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨਮੁਖ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸਾਂ ਕਸਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਅਵੇਸਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ (ਪੰਛੀ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ-ਕਸਾਂ ਦੇ ਵਾਧੂ ਮੋਹ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਾਪਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਟੀ ਰਾਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਖਲਾਰਾ ਖਲਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨਮੁਖ ਸਿੱਕਾ ਰੱਬੀ (ਦੈਵੀ) ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਖੋਟਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਜ਼ੂਰ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਕਮਾਈ, ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ। ਅੰਤ ਦੁੱਖਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਥ ਨਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮਨਮੁਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਸ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਮਨਮੁਖ ਖੋਟੀ ਰਾਸਿ ਖੋਟਾ ਪਾਸਾਰਾ
ਕੂੜੁ ਕਮਾਵਨਿ ਦੁਖੁ ਲਾਗੈ ਭਾਰਾ ।। (ਮਾਝ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੬)
ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧਾ ਅੰਧੁ ਕਮਾਵੈ ਬਿਖੁ ਖਟੇ ਸੰਸਾਰੇ ।।
ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਦਾ ਦੁਖੁ ਪਾਏ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਅਤਿ ਪਿਆਰੇ ।। (ਸੂਹੀ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੭੫੩)

ਨਿਗੁਰਾ ਮਨਮੁਖ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੀ ਨਹੀ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਹੋਰ ਆਸਰੇ ਤਕਦਾ ਹੈ, ਭੇਖੀ ਗੁਰੂਆਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨਮੁੱਖ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਪੰਨਾ ੭੧੧) ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਜਾਣਿਆ ਹੈ
ਮਨਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨਮੁਖ ਹੈ ।।

ਮਨਮੁਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ *ਵਿਮੁਖ* ਕਾਇਰ, ਕਰੂਪ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀ ਵੀ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਮਨਮੁਖੁ ਕਾਇਰੁ ਕਰੂਪੁ ਹੈ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਨਕੁ ਨਾਹਿ ।।
ਅਨਦਿਨੁ ਧੰਧੈ ਵਿਆਪਿਆ ਸੁਪਨੈ ਭੀ ਸੁਖੁ ਨਾਹਿ ।। (ਪੰਨਾ ੫੯੧)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਲਈ ਸਾਕਤ, ਦੁਹਾਗਣੀ, ਕੁਚੱਜੀ, ਪਾਪੀ ਤੇ ਅੰਧਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਧਾ ਉਹ ਨਹੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀ ਸਗੋ ਅੰਧਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜਾ ਨਹੀ ਮੰਨਦਾ:

ਅੰਧੇ ਏਹ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜਿਨ ਮੁਖਿ ਲੋਇਣ ਨਾਹਿ ।।
ਅੰਧੇ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਖਸਮਹੁ ਘੁਥੇ ਜਾਹਿ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੫੪)

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਭਾਵ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰਸਾਂ ਕਸਾਂ ਦਾ ਚਸਕਾ ਹਟਦਾ ਨਹੀ। ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਹੀ ਮਿਟਦੀ। ਉਹ ਹਉਮੈ ਨਹੀ ਛੱਡਦਾ, ਇਸ ਹਉਮੈ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਦਕਾ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜੂਨਾ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕਦੀ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਕਾਰਨ ਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਲ ਇਤਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੈਵੀ ਹੁਕਮ (Divine order) ਪਛਾਨਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਖੁੰਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਲਕ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਕਬੂਲ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ:

ਸਲਾਮੁ ਜਬਾਬੁ ਦੋਵੈ ਕਰੇ ਮੁੰਢਹੁ ਘੁਥਾ ਜਾਇ ।।
ਨਾਨਕ ਦੋਵੈ ਕੂੜੀਆ ਥਾਇ ਨ ਕਾਈ ਪਾਇ ।। (ਪੰਨਾ ੪੭੪)

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀ ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਤਿਨਕਾ ਖਾਧਾ ਪੈਧਾ ਮਾਇਆ ਸਭੁ ਪਵਿਤੁ ਹੈ
ਜੋ ਨਾਮਿ ਹਰਿ ਰਾਤੇ
ਤਿਨਕੇ ਘਰ ਮੰਦਰ ਸਰਾਈ ਸਭਿ ਪਵਿਤੁ ਹਹਿ
ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੇਵਕ ਸਿਖ ਅਭਿਆਗਤ ਜਾਇ ਵਰਸਾਤੇ ।।(ਸੋਰਠਿ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੬੪੮)

ਗੁਰਮੁਖ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਹਿਜ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ ਧੀਰਜਵਾਨ ਤੇ ਪਉਣ ਵਾਂਗ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਗਲੀ ਕੁਲ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਰਤੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਣੀ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਵਣੁ ਬੈਸੰਤਰ ਖੇਲੈ ਵਿਡਾਣੀ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੧੭)
- - - - - - - - - - - - - -
ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਦਰਿ ਸੋਭਾ ਪਾਏ ।।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਏ ।।
ਆਪਿ ਤਰੈ ਕੁਲ ਸਗਲੇ ਤਾਰੇ ।।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਨਮੁ ਸਵਾਰਣਿਆ ।। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੨੫)

1:6:4. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਗੁਰਮੁਖ ਕੌਣ ਹੈ?

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਆਤਮ ਸਿਧੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ?

1:6:5 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ - ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ

ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ - ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ

Mandatory Student Feedback Form

https://forms.gle/KS5CLhvpwrpgjwN98

Note: Students, kindly click this google form link, and fill this feedback form once.